

Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen
Departement Politieke Wetenschappen
Academiejaar 2008-2009

STEUN VOOR POLITIEKE INSTELLINGEN

De Europese Unie en de publieke opinie

Matthias Vileyn

Masterproef voorgelegd met het oog op het behalen van de graad van Master in de
Vergelijkende en Europese Politiek

Promotor: Prof. Dr. Peter Thijssen
Medebeoordelaar: Prof. Dr. Jan Beyers

Woord vooraf

Het woord vooraf wordt het laatst geschreven, maar toch als eerste bekeken. De neiging om dit aspect te verwaarlozen is dan ook huizenhoog. Na al die kostbare uren, dagen, weken, ja zelfs maanden zwoegen, is het laatste wat je wil nog een dankwoord uit je vingers slingeren. Maar dan komt de ratio weer bovendrijven en besef je dat dit huzarenstukje nooit was gelukt zonder talloze mensen. Een korte vermelding is dan ook het minste wat je kan doen. En dat geldt niet in het minst voor mij.

In de eerste plaats gaat mijn dank naar mijn promotor, prof. Dr. Peter Thijssen, die mij steeds weer goed op weg zette, mij de juiste literatuur meegaf en er in slaagde mij een structuur voor ogen te houden.

Ook prof. Dr. Jan Beyers verdient een bedanking. De begeleiding ging veel verder dan het vak Kwantitatieve data-analyse en bracht mij zelfs op de allerlaatste dag nog tot nieuwe inzichten.

Ook mijn ouders en familie wil ik bedanken. Nalezen, psychologisch steunen, druk op de ketel zetten en niet in het minst blijven sponsoren: zonder was het mij nooit gelukt.

En dan is er nog een laatste persoon die ik wil bedanken. Marinka. Mijn woorden blijven vaak witte letters op een wit papier, maar in hun onuitgesproken zuiverheid gaan ze nog het diepst van al. Bedankt dat je er voor mij bent.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	1
Inhoudsopgave	2
Inleiding	4
Deel I: Steun voor politieke instellingen	6
1 Democratie in vrije val?	6
2 Democratische disaffectie of democratische crisis?	7
3 Democratische disaffectie in verklarend perspectief	9
3.1 Informatie	9
3.2 Evaluatiecriteria en socio-culturele factoren	10
3.3 Politieke prestaties	11
3.4 Institutionele factoren	13
4 Gevolgen van democratische disaffectie	14
5 De EU als exponent van democratische disaffectie	15
5.1 Saliënce	16
5.2 Democratisch deficit als institutioneel probleem	17
5.3 De publieke opinie en de EU	18
Deel II: De EU en de publieke opinie	20
1 Crossnationaal niveau	20
1.1 Universele trend	21
1.2 Landspecifieke factoren	26
1.2.1 Grootte van de lidstaat	26
1.2.2 Europese houding	29
1.2.3 Staatsstructuur	34
2 Individueel niveau	37
2.1 Op zoek naar het latente Europa-gevoel	37
2.2 Op zoek naar de Belgische knik	39

2.3	Wie keerde Europa de rug toe? _____	40
2.4	Waarom verloor de EU haar aantrekkingskracht? _____	46
2.5	Besluit _____	50
Conclusie _____		51
Bijlagen _____		54
Bibliografie _____		71

Aantal woorden: 16871

Inleiding

We schrijven mei 2009, de Europese en regionale verkiezingen staan voor de deur en een zekere sfeer van antipolitiek domineert de debatten. Inhoudelijke discussies bleven vaak achterwege, de affaire Vijnck sleepte lang aan en ook constructieve oppositie komt minder aan bod. Ondertussen is er sprake van desinteresse bij het grote publiek. De Gentse politicoloog Carl Devos benoemt het in een column treffend: *er trekt een eigenaardig, onbestemd, wat desolaat gevoel door deze stembusslag* (Devos, 2009). Een ander aspect is dat het vertrouwen van burgers in politici flink laag staat. Uit een VRT-peiling bleek dat 72 procent van de ondervraagden de politieke klasse wantrouwt. Ook al is er waakzaamheid geboden bij peilingen, toch is er iets van aan. Een laatste opvallende aspect blijft echter onderbelicht in deze stembusslag: Europa. Zelfs de titanenclash tussen Guy Verhofstadt en Jean-Luc Dehaene heeft het moeilijk om veel mensen te beroeren.

En laat net dat het onderwerp van deze masterproef zijn. Politiek interesseert de mensen hoe langer hoe minder en de werking van de democratie wordt voor velen steeds minder relevant. Het spook van democratische disaffectie is alomtegenwoordig en dit zeker en vast in de Europese Unie. Hoe komt dit? Waarom keren mensen democratie de rug toe? Waarom kan Europa slechts zo weinigen bekoren?

Een deel van het antwoord is de vaststelling dat de Europese Unie al vele jaren twee gezichten kent. Enerzijds is er de groeiende invloed van de EU op ons dagelijks bestaan, anderzijds is er ook het stigma van een logge, bureaucratische en uiterst technische organisatie die vooral heel veel praat, maar weinig of niets bereikt. Een afgeleide van die twee gezichten van de EU is zonder meer de *salience*. Verschillende onderzoeken hebben aangetoond dat de EU weinig leeft bij de bevolking. In België leeft bijvoorbeeld de consensus dat we voor meer Europese integratie zijn, maar om daar nu concreet over te praten of te debatteren? Neen, zo ver gaat het nog lang niet. De EU blijft voor velen een instelling op een niveau ver boven ons hoofd. Dit zien we bijvoorbeeld weerspiegeld in talloze cijfers van de Eurobarometer. Om een concreet voorbeeld te geven: 70 procent van de Belgische bevolking was er in 2008 niet van op de hoogte dat er nu Europese verkiezingen op het programma staan. In alle EU-lidstaten was dat zelfs 84 procent (Eurobarometer, 2008). En ook nu weer wordt gevreesd dat de opkomst historisch laag zal zijn. Maar zeggen deze cijfers alles? Welke factoren bepalen eigenlijk in welke mate burgers vertrouwen hebben in de Europese politieke instellingen?

Mijn centrale onderzoeksvraag is daarom de volgende: *Welke factoren bepalen de mate waarin burgers van de Europese Unie vertrouwen hebben in de Europese politieke instellingen?*

In mijn eerste, theoretische, deel schenk ik aandacht aan twee zaken. Eerst en vooral ga ik op zoek naar de oorzaken van democratische disaffectie. Is de steun voor democratie effectief in vrije val? Eens die discussie beslecht is, ga ik op zoek naar de oorzaken die aan de grondslag liggen van deze daling in publieke steun. Op welke basis beoordelen burgers deze politieke instellingen? En belangrijk: wat zijn de gevolgen?

Na deze theoretische inleiding analyseer ik de Europese Unie als een mogelijke exponent van democratische disaffectie. Klopt deze veronderstelling? Leeft Europa echt niet bij de bevolking? En ligt dit dan aan de burgers of aan de institutionele opzet?

Het tweede, empirische, deel van deze masterproef omvat een onderzoek van Eurobarometer-data. Ten eerste kijk ik naar het crossnationale niveau. Ik ga na of er sprake is van een universele trend binnen Europa omtrent de tevredenheid over democratie en omtrent het vertrouwen in de belangrijkste Europese politieke instellingen. Het is immers belangrijk om te zien of de EU effectief de exponent van democratische disaffectie is. Mocht er geen universele trend zijn, kan dit erop wijzen dat burgers de EU beoordelen naargelang de prestaties van hun eigen nationale overheid. Daarom onderzoek ik of er sprake is van een nationalisering van de trends, dan wel van een universele, Europese trend.

Ook op het crossnationale niveau onderzoek ik een aantal institutionele en landspecifieke kenmerken. Heeft de grootte van een land bijvoorbeeld invloed op de gevoelens ten aanzien van Europa? En heeft de publieke opinie van pro-Europees georiënteerde landen meer vertrouwen in de EU? En speelt de institutionele opzet van een land een belangrijke rol?

Ten tweede maak ik ook een analyse op het individuele niveau. Ik onderzoek de trend in het Europa-gevoel in België en tracht te achterhalen welke personen het meest volatiel zijn. Vervolgens onderwerp ik een opvallende knik in de trend aan een nader onderzoek en probeer ik te achterhalen welke gebeurtenissen doorslaggevend waren voor de sterke daling in het Europa-gevoel.

Deel I: Steun voor politieke instellingen

‘Although there are genuine causes for concern about the issue of public trust in government, nevertheless the evidence suggests that the sky is not falling down for democracy.’

(Norris, 1999c, p. 270)

1 Democratie in vrije val?

Het vertrouwen in politici en politieke instellingen daalt al een kwarteeuw in de meest diverse Europese landen (Putnam, Pharr, & Dalton, 2000). Wat is er aan de hand? Het idee dat het niet goed gaat met de democratie dateert vooral van eind de jaren zestig en zeventig. De crisis van de democratie werd toen onder meer onderzocht door de Trilateral Commission¹. Toen werd de crisis voornamelijk gewijd aan contextuele factoren, sociale trends en de intrinsieke karakteristieken van democratie. De voorspelling van Willy Brandt dat *‘West-Europa slechts twintig tot dertig jaar democratie in zich heeft’* werd ondertussen weerlegd, maar het probleem van geloofwaardigheid en gebrek aan vertrouwen blijft overeind – ondanks een verbetering van het geloof in politici in de jaren tachtig (Norris, 1999a; Huntington, 2000). Samuel Huntington, die destijds meewerkte aan het onderzoek van de Trilateral Commission stelt zich letterlijk de vraag: *‘Why, given the widely hailed “triumph of democracy”, have people in most advanced industrial democracies become more disillusioned with their political leaders and institutions?’* (Huntington, 2000, p. xxvi).

Vooraleer we deze vraag verder analyseren, dienen we eerst kort uit te weiden over de rol van de staat in democratische regimes. Max Kaase en Kenneth Newton (1995) geven een uitgebreid overzicht van de evolutie en volgens hen is de groei van de staat één van de meest opvallende kenmerken van de politiek van de 20e eeuw. Kort samengevat zijn volgens hen drie gebeurtenissen van cruciaal belang in deze groei: de Grote Depressie in de jaren dertig was de eerste en bereidde het politieke klimaat voor op economisch management en sociaal beleid door middel van een Keynesiaanse aanpak. De Tweede Wereldoorlog hielp dan weer omdat mensen konden wennen aan een hogere mate van overheidsinterventie en tevens omdat er toen een gevoel van gemeenschap en solidariteit werd gecreëerd. De derde gebeurtenis was de naoorlogse reconstructie die de steun voor de overheid consolideerde. Na deze drie gebeurtenissen was de basis gelegd, maar het was vooral de vrede en de

---

¹ De Trilateral Commission werd in 1973 opgericht door burgers van Japan, Europa en Noord-Amerika. Hun opdracht bestond erin de groeiende interdependentie tussen deze landen te onderzoeken en de grootste gemeenschappelijke problemen te identificeren. Dit gebeurde in een tijd van aanzienlijke frictie tussen de verschillende overheden. Het idee groeide dat de VS niet langer de supermacht waren die ze na de Tweede Wereldoorlog waren geweest en dat ze hulp nodig hadden van Europa en Japan om het internationale systeem succesvol te blijven sturen (The Trilateral Commission, 2009).

economische groei van de jaren vijftig en zestig die resulteerde in een exponentiële groei van de rol van de staat. Kort samengevat kan eigenlijk gesteld worden dat de geboorte van de welvaartstaat zich na de Tweede Wereldoorlog voltrok.

Een eerste belemmering van de groei zien we tijdens de eerste oliecrisis. De sfeer van actieve steun voor publieke diensten slaat om en de publieke opinie keert zich tegen een al te grote rol voor de staat. Dit nieuwe klimaat zorgt ervoor dat vele overheden in West-Europa hun welvaartstaat herevalueren, de publieke sectoren herstructureren en de publieke uitgaven beperken. Niet enkel de belastingen en uitgaven van de welvaartstaat werden in gevraagd gesteld, de hele rol van de staat in de moderne gemeenschap werd opnieuw onder de loep genomen (Kaase & Newton, 1995). De overheden werden gaandeweg beladen met steeds hogere verwachtingen die niet konden ingelost worden, waardoor de ‘crisis van de staat’ een feit werd (Pharr & Putnam, 2000).

Onder meer Kaase en Newton (1995) haalden in hun publicatie de theorie van ‘*government overload*’ aan. De moderne maatschappij brengt een steeds toenemende verscheidenheid speciale groepen met hun eigen specifieke belangen samen. Het publiek is steeds veeleisender geworden en de overheden kunnen deze rijzende verwachtingen niet langer invullen. De vragen zijn gestegen, maar de capaciteit om de vragen te beantwoorden stagneerden. De overheid krijgt te kampen met een *bestuursoverload*, terwijl de maatschappij onbestuurbaar wordt (Kaase & Newton, 1995).

2 Democratische disaffectie of democratische crisis?

De problemen waar democratie in de jaren zeventig en tachtig mee te maken kreeg, zijn echter niet meer dezelfde als de problemen die sinds de jaren negentig opduiken. Het probleem met democratie is verschoven van de vraagzijde naar de aanbodzijde. De jaren zeventig en tachtig werden gekenmerkt door een veel te grote vraag van het publiek, nu blijkt het aanbod van de overheden niet langer voldoende te zijn.

Verschillende onderzoekers (Klingemann, 1999; Tworzecki, 2008) zijn het er (ondanks het dalende vertrouwen in politieke instellingen) over eens dat democratie *an sich* niet ter discussie staat. De steun voor het abstracte idee van democratie blijft overeind, enkel de steun voor de representatieve instituties kent een terugval. Tworzecki (2008) gelooft daarom dat de democratische crisis die we vandaag kennen niet gelijkgesteld mag worden met de bovenstaande onderzoeken. De huidige problemen zijn niet langer terug te voeren op de (te) uitgebreide eisen aan de overheid. In plaats daarvan moeten we focussen op publieke disaffectie, cynisme en ontgoocheling. De toekomst van de democratie staat niet ter discussie, maar niettemin zijn er negatieve gevolgen voor de prestaties en de effectiviteit van de democratische instituties. Magalhães (2005) gaat mee in dit verhaal en voegt er aan toe dat de focus van het onderzoek naar de steun voor democratie een andere wending dient te nemen. Volgens hem moeten we ons focussen op *democratic disaffection* en niet op *democratic*

dissatisfaction. De ontevredenheid is een weerspiegeling van korte termijn perspectieven, terwijl de steun voor democratie op zich zeer diffuus is.

Montero, Gunther en Torcal (1997) maken in dit verband het onderscheid tussen legitimiteit en tevredenheid over democratie enerzijds en tussen politieke ontevredenheid en politieke disaffectie anderzijds. De mate van *(il)legitimiteit* van het democratisch systeem (*democratic legitimacy*) verwijst naar het idee dat onze politieke instituties de best mogelijke zijn, ondanks hun beperkingen en hun falen. Democratie op zich heeft nooit echt ter discussie gestaan omdat de legitimiteit van het democratisch systeem zich op een hoger niveau bevindt dan de ontevredenheid over de werking van het democratisch systeem.

Ontevredenheid over het democratisch systeem (*political dissatisfaction*) gaat over de aanwezigheid van mogelijke alternatieven. Er zijn immers altijd wel verkiezingen op til, waarin gekozen kan worden voor alternatieve beleidsopties. Dat er een manifest verschil is tussen ontevredenheid en legitimiteit wordt onderschreven door de empirie: een sterke steun voor democratische instituties gaat in vele landen hand in hand met een even sterke ontevredenheid over de prestaties van deze instituties. Ontevredenheid over de regering hoeft met andere woorden niet te betekenen dat er ontevredenheid heerst over het democratische regime. Magalhães (2005) stelt in dat opzicht dat een grotere ontevredenheid over democratie voor verschillende auteurs net een teken van hoop is. Een groeiende ontevredenheid is voor dergelijke auteurs een symptoom van de groei in het aantal kritische burgers, die de mechanismen van de representatieve democratie willen herzien en verbeteren. Eén van die auteurs is Ronald Inglehart. Hij stelt dat het dalende respect voor autoriteiten tegelijkertijd ruimte maakt voor een groeiende steun voor democratie als politiek systeem. Besturen is moeilijker geworden en burgers zijn kritischer geworden. Maar dit hoeft niet negatief te zijn: *'These changes do not undermine democracy; they tend to make it more secure'* (Inglehart, 1999, p. 236).

De mate van legitimiteit en ontevredenheid dienen volgens Montero, Gunther en Torcal (1997) echter gescheiden te worden van een derde dimensie: *politieke disaffectie*. De auteurs definiëren deze dimensie als *'the subjective feeling of powerlessness, cynicism and lack of confidence in the political process, politicians and democratic institution, but with no questioning of the political regime'* (Geciteerd in: Magalhães, 2005, p. 977). De auteurs halen twee redenen aan waarom het onderscheid gemaakt moet worden tussen disaffectie enerzijds en (il)legitimiteit en ontevredenheid anderzijds. Ten eerste gaat het om andere *objecten*: (il)legitimiteit draait om de geldigheid van het regime, ontevredenheid over de prestaties van een regime. Disaffectie van zijn kant draait om de relatie tussen het individu enerzijds en de politieke instellingen en actoren anderzijds. Ten tweede duikt er ook een verschil op als we kijken naar het *gedrag* dat volgt op de dimensie. Bij ontevredenheid kunnen verkiezingen soelaas bieden en kan een oppositiepartij de macht grijpen. Het regime hoeft daarom niet gewijzigd te worden. Bij (il)legitimiteit gebeurt dat net wel en kan het regime veranderd worden door

op anti-systeem partijen te stemmen. Zowel bij ontevredenheid als bij (il)legitimiteit draait het dus om de mogelijkheid om via politieke actie iets te ondernemen. Bij disaffectie daarentegen, zullen de burgers in het geheel veel minder politiek actief zijn. In plaats van op andere partijen te stemmen, zullen burgers die disaffectie vertonen helemaal niet komen opdagen bij eventuele verkiezingen – tenzij er opkomstplicht is (Montero, Gunther & Torcal, 1997; Magalhães, 2005).

Voor de volledigheid dient er opgemerkt te worden dat de term politieke disaffectie volgens Montero, Gunther en Torcal (1997) niet zomaar verward mag worden met een term als aliënatie, die soortgelijke kenmerken vertoont. Aliënatie verwijst naar een gevoel van vervreemding ten aanzien van politieke instituties, waarden en leiders. Politieke disaffectie daarentegen is een veel diffuser concept dat politieke aangelegenheden onbelangrijk of zinloos doet overkomen. Het concept disaffectie omvat diverse basisattitudes ten aanzien van het politieke systeem en mag niet zomaar verward worden met politieke ontevredenheid, democratische legitimiteit of aliënatie en socialisatie. En net omdat de disaffectie bepaald wordt door attitudes heeft disaffectie meer verregaande en stabielere (minder aan fluctuaties onderhevige) gevolgen. Onder meer de betrokkenheid van burgers bij politiek of externe en interne politieke activiteit lijden daar onder.

3 Democratische disaffectie in verklarend perspectief

Pharr en Putnam (2000) en Dalton (1999) vinden net als vele andere auteurs dat we ons niet de vraag moeten stellen of de democratie zal overleven of in crisis is. Democratie is de heersende doctrine en lijkt dat nog een tijdje te blijven. Maar de vaststelling dat de democratie als politiek systeem niet op het spel staat, mag ons evenmin leiden tot het geloof dat alles goed gaat. De meeste burgers geloven namelijk dat het *niet* goed gaat en trekken de vitaliteit van het democratische proces in twijfel.

Waarom loopt het nu fout met de democratische affectie? Putnam, Pharr en Dalton (2000) stelden een model samen dat het dalende vertrouwen in de politieke instellingen en de overheid verklaart. Volgens hen is het publieke vertrouwen in de politieke wereld afhankelijk van drie sleutelementen: informatie, evaluatiecriteria en de prestatie van de representatieve democratische instituties. Treedt er een verandering op in één van deze elementen, kan het publieke vertrouwen omslaan (Newton & Norris, 2000; Pharr & Putnam, 2000). In de volgende secties ga ik dieper in op een aantal van deze elementen. Ik volg echter niet helemaal het model van Putnam, Pharr en Dalton en voeg nog een aantal andere elementen toe op basis van de literatuur.

3.1 Informatie

Het eerste element, informatie, gaat er van uit dat kiezers over de tijd heen beter geïnformeerd geraakt zijn over de prestaties van hun overheid en de verkozen politici. Aangezien het slechter gaat met het

publieke vertrouwen in de politieke instellingen, zou dit logischerwijs willen zeggen dat er meer informatie voor handen is over slechte prestaties of aanstootgevend gedrag zoals corruptie. Dat de burgers beter geïnformeerd zijn, impliceert echter niet dat de malversaties van politici effectief verergerd zijn. Louter de informatie over deze malversaties is uitgebreider dan voorheen (Putnam, Pharr, & Dalton, 2000).

Belangrijke informatiebronnen vinden we bijvoorbeeld terug in de media. Onderzoek van Kleinnijenhuis (2009) naar de financiële crisis die eind 2008 losbarstte, bevestigt de impact van nieuws op het consumentenvertrouwen, zowel op lange als op korte termijn. Op korte termijn heeft *framing* van banken een effect op de aandelenprijzen. Media diepten de crisis uit door te schrijven over de crisis en banken te framen als slachtoffers van de financiële crisis. Maar ook op lange termijn spelen de verschillende aspecten van financieel nieuws een rol. Negatief nieuws tast het consumentenvertrouwen pas na een paar maanden aan, wat dan weer gevolgd wordt door een negatief investeringsklimaat. Uit deze casus blijkt dat nieuws en informatie een belangrijke impact kunnen hebben. Zo roept de auteur de media op om op een andere manier te berichten over dergelijke crisissen. Door de grote impact die media hebben op het publiek hebben ze de financiële crisis verergerd (Kleinnijenhuis, 2009).

Als we deze resultaten extrapoleren van de financiële wereld naar de politieke wereld, ondersteunt het onderzoek van Kleinnijenhuis de stelling van Putnam, Pharr en Dalton. De toegenomen informatie over de financiële wereld genereerde een klimaat waar meer onrust heerst. Toegenomen informatie over de politieke wereld genereert op een gelijkaardige manier een toename van negatief politiek nieuws.

3.2 Evaluatiecriteria en socio-culturele factoren

Het tweede element uit het model van Putnam, Pharr en Dalton dat invloed uitoefent op het vertrouwen van burgers verwijst naar evaluatiecriteria. Als burgers meer eisen stellen kunnen de tevredenheid over en het vertrouwen in politieke instellingen dalen, ook als de prestaties van de politieke instanties onveranderd blijven. Onder meer de toegenomen heterogeniteit in de samenleving heeft een groeiende kloof tussen publiek en leiders bestendigd. De leiders kunnen immers niet aan alle eisen tegemoet komen, zodat hun prestaties voor een toenemende groep negatief geëvalueerd worden (Putnam, Pharr, & Dalton, 2000). Ook voor Miller en Listhaug (1999) is het belangrijk dat de verwachtingen in rekening gebracht worden. Belangrijker dan de absolute voordelen zijn dan ook de relatieve voordelen en het gevoel van rechtvaardigheid. Omdat de verwachtingen onrealistisch hoog liggen, daalt het vertrouwen in de politieke instellingen.

Dat burgers steeds sceptischer zijn geworden ten aanzien van overheden kan met andere woorden teruggekoppeld worden naar de manier waarop de sociale organisatie van ons leven gewijzigd is. Het vertrouwen in de overheid is geslonken omdat de onderliggende politieke discussiepunten geëvolueerd zijn. We kunnen politiek vandaag de dag niet langer eenvoudig opdelen langs een economisch links-rechts as. De wensen van de burgers zijn tegenwoordig zo divers geworden dat geen enkele traditionele politieke partij zich op elk vlak kan profileren (Norris, 1999a; Hardin, 2000). Kaase en Newton (1995) gingen op onderzoek in de literatuur en verwijzen hierbij naar een legitimiteitscrisis. Het idee is dat de moderne staat niet langer kan voldoen aan alle (contradictorische) vragen van verschillende groepen. Een gevolg daarvan is dat geen enkele groep volledig bevredigd is en dat de publieke opinie zich tegen de staat keert. Het gevolg is een legitimiteitscrisis. De auteurs weerleggen deze theorie echter en halen aan dat het publiek het onderscheid kent tussen de limieten van het democratisch systeem en de limieten van overheden.

Ronald Inglehart (1999) labelt de gewijzigde sociale organisatie van ons leven in de geïndustrialiseerde wereld als de shift van het modernisme naar het postmodernisme. In het modernisme was er een verschuiving van traditioneel-religieuze autoriteit naar een rationeel-bureaucratische autoriteit. De moderne staat kende toen een steile opgang. Het postmodernisme daarentegen brengt een verschuiving weg van zowel traditionele als staatsgebonden autoriteit. De richting die het postmodernisme inslaat is die van het individu. Het postmodernisme gaat weg van elke vorm van autoriteit en ruilt economische winsten in voor een maximalisatie van het subjectieve welbehagen en een doorgedreven zelfexpressie. Het wegvallen van steun voor autoriteit leidt op zijn beurt tot een dalend vertrouwen in hiërarchische instituties.

Newton (1999) voegt echter toe aan deze stellingen dat sociale factoren lang niet zo'n grote rol spelen bij het opbouwen van vertrouwen in politieke instellingen. De link tussen de twee – als die er al is – is niet hecht en zeker niet consistent. Sociaal kapitaal wordt dus niet altijd omgezet in politiek kapitaal. Een daling in politiek kapitaal wordt met andere woorden niet automatisch toegeschreven aan een daling van het sociale kapitaal.

3.3 Politieke prestaties

De diensten en prestaties die overheden nu leveren zijn minder bevredigend dan vroeger. Of de prestaties effectief verslechterd zijn, is daarom niet bewezen. De perceptie dat overheden minder goed presteren is daarentegen wel bewezen. Ze zijn met andere woorden niet minder competent dan vroeger, maar ze lijken het wel. Deze vaststelling kunnen we koppelen aan het eerder besproken aspecten van informatie of evaluatiecriteria, maar evenzeer kan het probleem liggen bij de toegenomen rol van de staat (Morris & Listhaug, 1999; Norris, 1999a; Hardin, 2000; Pharr & Putnam, 2000). Ook

onderzoek van Newton en Norris wijst in die richting en schetst het belang daarbij van de prestaties van politieke instituties. Het gestaag dalende vertrouwen zou voornamelijk politieke wortels hebben. Daarom moet de focus van onderzoek naar democratische disaffectie volgens verschillende auteurs liggen op de mate waarin politieke leiders en instituties in democratieën tegemoet kunnen komen aan de eisen van burgers (Newton & Norris, 2000).

Hoe komt het dan dat de overheden minder goed presteren of minder goed lijken te presteren? Putnam, Pharr en Dalton zien daarvoor twee brede verklaringen. Enerzijds is er de dalende *capaciteit* van politieke vertegenwoordigers om de belangen en wensen van burgers te verdedigen, anderzijds is er de dalende *loyaliteit* of de *wil* van politieke vertegenwoordigers om deze belangen en wensen te verdedigen (Putnam, Pharr, & Dalton, 2000; Scharpf, 2000).

Als we het model van Putnam, Pharr en Dalton (2000) er opnieuw bijnemen, komen we uit bij hun derde element. Volgens hen zijn de prestaties van de representatieve instituties zelf verantwoordelijk voor het vertrouwen in politieke instellingen. Om dit objectief te meten, stellen de auteurs drie indicatoren op. Een eerste indicator is het meten van macro-economische resultaten. Daarbij denken ze onder meer aan inflatie, werkloosheid en groei. Het belang van deze indicator neemt volgens hen evenwel af, gezien de toenemende literatuur die het belang van deze indicator minimaliseert. McAllister (1999) is het hier evenwel niet helemaal mee eens. Hoewel hij akkoord gaat dat economische condities verwaarloosbaar zijn in vergelijking met de effecten van politieke cultuur of historische omstandigheden (cfr. infra), stipuleert hij toch dat de economische en macro-economische prestaties van een overheid een belangrijke impact hebben op electorale uitkomsten en eveneens op het vertrouwen in democratische instituties. Deze impact is indirect, in die zin dat goede economische condities ruimte scheppen voor rijkdom in de samenleving. De directe impact via de effecten van bijvoorbeeld werkloosheid zijn minder manifest.

Een tweede indicator van Putnam, Pharr en Dalton (2000) verwijst naar het meten van winsten of verliezen in sociale welvaart. Waar een sociale welvaart gegarandeerd is, blijkt de steun voor overheden hoger te zijn. Methodologisch is het testen van dergelijke hypothesen echter niet zonder problemen.

De derde en laatste indicator meet de levensverwachting en de gezondheid, maar is ook niet onomstreden vermits dergelijke indicatoren van veel meer factoren afhankelijk zijn dan louter het beleid van een politieke instelling of overheid (Putnam, Pharr, & Dalton, 2000; Newton & Norris, 2000).

Een andere benadering vinden we terug bij Arthur Miller en Ola Listhaug (1999). Het uitgangspunt van hun onderzoek was de notie dat het falen van overheidsprestaties het vertrouwen in overheidsinstellingen aantast, hoewel dit effect zich mogelijks maar op lange termijn voordoet. Pas als opeenvolgende regeringen niet aan de verwachtingen voldoen, zal er sprake zijn van een dalende

steun². Net als Putnam, Pharr en Dalton (2000) vonden ook Miller en Listhaug (1999) drie mogelijke indicatoren om de prestaties van overheden te meten.

Een eerste indicator is voor hen de grootte van de economische groei, gemeten aan de hand van het BNP. Deze benadering (die ook McAllister en Putnam, Pharr en Dalton aanhalen; cfr. supra) is echter niet waterdicht, omdat de indicator misschien meer de relatieve rijkdom of economische welvaart meet dan de effectieve prestaties van de overheid.

Een tweede indicator zien ze in de korte termijn fluctuaties in de inflatie of werkloosheidscijfers. Lipset en Schneider (Aangehaald in: Miller & Listhaug, 1999) hadden eerder een zeer sterke correlatie aangetoond tussen deze indicator en de mate van het institutionele vertrouwen in de Verenigde Staten. De studie van Miller en Listhaug weerlegt deze stelling als we meer landen in rekening brengen. Zij vinden een zwakke, niet significante correlatie tussen deze economische indicatoren en het vertrouwen in de politieke instellingen (Miller & Listhaug, 1999).

De derde en laatste indicator van Miller en Listhaug (1999) is een onderzoek naar de overheidsschulden. Volgens hen is dit niet zomaar een reflectie van economische condities, maar zien we in deze indicator een evaluatie van de politieke prestaties van een overheid. Zelfs als alle economische omstandigheden gecontroleerd worden, toont hun studie aan dat een falend beleid rechtstreeks bijdraagt tot een dalend publiek vertrouwen.

3.4 Institutionele factoren

Politieke steun en vertrouwen in politieke instellingen hangt niet enkel af van de informatie die mensen hebben, de prestaties van de instituties of de sociale wereld waarin mensen beïnvloed worden, maar ook van het constitutionele design van deze instituties. De meningen zijn verdeeld, maar een aantal auteurs gelooft dat de kloof tussen burgers en staat groeit en dat de band tussen de verkozen politici en de publieke opinie steeds zwakker wordt. Tussenliggende instituties als politieke partijen, belangengroepen en parlementen kunnen de verbinding blijkbaar niet langer garanderen (Norris, 1999a).

Onderzoek van Norris (1999b) toont aan dat institutionele regels een impact hebben op de mate waarin burgers vertrouwen hebben in de politieke instellingen. Burgers uit democratieën met een lange traditie in burgerlijke vrijheden tonen bijvoorbeeld meer vertrouwen in hun politieke systeem. Ten tweede is er ook een invloed van ons subjectieve gevoel of we ons winnaars of verliezers voelen in het politieke proces. Dit gevoel vloeit voort uit opeenvolgende verkiezingen en onze ervaringen daarbij. Indien burgers het gevoel krijgen dat de partij van hun voorkeur steevast in de oppositie belandt,

---

² Zie ook 3.2 Evaluatiecriteria en socio-culturele factoren. Miller en Listhaug (1999) geloven dat we ons perspectief moeten verbreden en benadrukken het belang van perceptie, verwachtingen en rechtvaardigheid van beleidsuitkomsten.

zullen deze burgers minder steun voor de democratische instituties tonen. Omgekeerd zien we hetzelfde effect: de winnaars tonen meer steun voor de democratische instituties. Een derde conclusie van het onderzoek van Norris is dat institutionele regelingen significant gerelateerd zijn aan politieke steun. Meerderheidssystemen en meerpartijensystemen leveren zo een hogere mate van vertrouwen. Tworzecki (2008) haalt een ander aspect van de institutionele problematiek aan. De kern van het disaffectieprobleem is volgens hem dat politieke partijen en andere representatieve organen niet adequaat inspelen op de gewijzigde natuur van democratische politiek. De problemen die het partijsysteem deden ontstaan zijn veelal opgelost of hebben aan belang moeten inboeten. Tegelijkertijd heeft de economische globalisering samen met de Europese integratie steeds meer limieten op de nationale soevereiniteit geplaatst. Deze mix werd samengebracht met een tendens om beslissingen te depolitiseren door autoriteit over te dragen naar onafhankelijke instituties als rechters, regulerende organen, centrale banken of internationale organisaties. Bijgevolg is de nationale electorale competitie wat voorbijgestreefd en beginnen burgers te twijfelen of conventionele politiek wel het middel is om hun problemen aan te pakken. Deze groeiende kloof tussen vraag en aanbod van politieke representatie is volgens de auteur verantwoordelijk voor de democratische disaffectie.

4 Gevolgen van democratische disaffectie

Nu ik de belangrijkste oorzaken besproken heb, kunnen we kort een blik werpen op de gevolgen van deze democratische disaffectie. In hoofdstuk 2 werd al een korte inleiding gegeven, maar in dit deel ga ik meer in de diepte op zoek naar de gevolgen.

Een vooraanstaande auteur die onderzoek voerde naar de gevolgen van democratische disaffectie is Pippa Norris. Norris (1999c) voerde in de jaren negentig onderzoek naar de mogelijke gevolgen van democratische disaffectie. Democratische waarden lijken vandaag de dag dominant geworden, maar toch is er de groeiende kloof met het vertrouwen in de instituties van de representatieve democratie. De gevolgen van deze tegenstelling zijn volgens haar viervoudig.

Ten eerste wordt er gevreesd dat het toenemende cynisme ten aanzien van overheden kan leiden tot een daling van de *politieke participatie*. Steeds minder mensen zullen de weg naar het stemhokje vinden, politiek activisme zal achteruitgaan en het burgerlijke engagement dreigt niet langer aangemoedigd te worden. Het dalende vertrouwen in de overheden ontmoedigt met andere woorden conventionele politieke participatie. Dit hoeft echter niet te betekenen dat nieuwe vormen van politieke participatie niet opduiken. Politieke participatie omvat meerdere dimensies en de vormen van participatie kunnen evolueren in plaats van achteruitgaan. Tworzecki (2008) gaat hiermee akkoord en voegt eraan toe dat burgers de wereld van de politiek achter zich laten omdat ze deze als irrelevant beschouwen om hun problemen en beslommeringen aan te pakken.

Ten tweede kan de vervreemding van het regime ertoe leiden dat er andere vormen van *protestpolitiek* ingang vinden. (On)conventioneel activisme als vredesbetogingen, blokkades, het steunen van anti-staat extremisten en occasionele incidenten van terrorisme kunnen niet langer uitgesloten worden. Toch moet opgemerkt worden dat dergelijke acties meer willen focussen op individuele verantwoordelijkheid dan op het eisen van een overheidsoptreden. Ook Tworzecki (2008) gelooft dat burgers steeds meer naar populistische en soms zelfs xenofobe partijen zullen overstappen om hun ontevredenheid te uiten over het nationale politieke establishment.

Het derde gevolg dat Norris vond, hoeft niet meteen negatief te zijn. *Grote reserves in publiek vertrouwen* kunnen ertoe leiden dat burgers vrijwillig de wet aanvaarden zonder dwang. Op die manier kunnen overheden effectieve wetten implementeren en inkomens doen stijgen. Hoe meer burgers vertrouwen hebben in de overheid, hoe eenvoudiger het is om effectief te besturen.

Tenslotte gelooft ze dat de groeiende kloof tussen de ideale democratie en de realiteit de *stabiliteit van regimes* in gevaar kan brengen. Een eerste vaststelling is dat het democratiseringsproces wereldwijd gestabiliseerd is in de jaren negentig en niet lineair is toegenomen. Een tweede vaststelling is dat veel landen geprofiteerd hebben van de groeiende politieke rechten en burgerlijke vrijheden, maar dat er ook een aantal landen zijn waar het democratiseringsproces is omgedraaid. Door de kloof tussen het democratische ideaalbeeld en de realiteit zal de druk om politieke hervormingen door te voeren toenemen in gevestigde democratieën. Dit kan resulteren in een versterkt democratische systeem, maar kan ook de consolidatie van nieuwe democratieën ondermijnen.

Een vijfde punt wordt aangedragen door Tworzecki (2008). Hij stipuleert dat burgers de conventionele representatieve kanalen naast zich neer zullen leggen en partijpolitiek niet langer als prioritair zullen beschouwen. *Nieuwe kanalen* als drukingsgroepen of sociale bewegingen zullen volgens hem steeds belangrijker worden.

5 De EU als exponent van democratische disaffectie

De Europese Unie neemt een centrale plaats in, in deze masterproef. De tanende interesse en steun voor de Europese Unie was immers één van de hoofdredenen om aan deze masterproef te beginnen. Het spreekt dan ook voor zich dat ik hier tracht aan te halen waar het fout loopt bij de affectie ten aanzien van Europa. Dit doe ik door een aantal gerelateerde componenten te bespreken. Eerst komt de salience van de EU aan bod om te kijken in welke mate de EU leeft bij de bevolking. Een lage salience zou in dat geval passen bij de these van democratische disaffectie. Vervolgens tracht ik te achterhalen of er sprake is van een democratisch deficit. Indien dit aanwezig is, kan dit nefaste gevolgen hebben voor de democratische affectie. Tenslotte kijk ik ook naar de relatie tussen de publieke opinie en de Europese Unie. Daarbij stel ik het belang van deze relatie centraal.

5.1 Salience

Vele studies die onderzoek naar de publieke opinie combineren met de Europese Unie komen aandragen met het concept *salience*. Omwille van twee redenen is het concept significant in EU-onderzoek. Ten eerste kan het gebruikt worden om uit te leggen hoe partijen met elkaar in competitie treden. Partijen beklemtonen steeds bepaalde issues om zich te positioneren ten opzichte van andere partijen. Op deze weloverwogen strategische keuzes wordt verder gebouwd zodat deze partijen bepaalde issues als het ware ‘bezitten’. Competitie tussen partijen wordt volgens deze saliencetheorie dus niet gevoerd op tegengestelde visies op eenzelfde issue, wel wordt competitie tussen partijen gevoerd aan de hand van het benadrukken van bepaalde issues.

Ten tweede is het concept saliencerelevant om de relatie tussen de partijen en de voorkeuren van de kiezers te begrijpen. Politieke partijen *framen* bepaalde issues en verhogen zo het belang ervan. Hoe belangrijker een bepaald onderwerp wordt, hoe groter het effect wordt van dit onderwerp op de visie van de kiezers op de partij.

Dit tweede punt leidt ons er toe het kiesgedrag te koppelen aan de mate waarin een onderwerp salient is. Een salient onderwerp zal bepalen op welke partij mensen stemmen. En wat is nu een salient onderwerp? Saliencereeft niet meteen te maken met de klemtoon of frequentie van een onderwerp, maar vooral met de mate waarin een onderwerp potentieel conflict creëert. Een onderwerp zal salient worden als er een grote schare aan opinies is. Als partijen allemaal hetzelfde verkondigen, is het moeilijk om hen te onderscheiden of een bewuste keuze te maken.

Hoe kunnen we deze theorie nu linken aan de Europese Unie? De Europese Unie is geëvolueerd van een intergouvernementele organisatie met economische bevoegdheden naar een supranationaal systeem met uitgebreide politieke bevoegdheden. Een gevolg zou zijn dat de Europese integratie een meer salient onderwerp geworden is (Netjes & Binnema, 2007). We hoeven volgens Mair (Aangehaald in: Netjes & Binnema, 2007, p. 40) echter niet te dromen: het proces van de Europese integratie heeft een zeer lage of zelfs geen saliencere. De belangrijkste reden daarvoor is dat er een grote consensus heerst onder de belangrijkste partijen. En als er geen mogelijkheid is om zich te onderscheiden van andere partijen zullen politieke partijen geen heil zien in een pro-EU offensief. Andere auteurs als Evans, Gabel, Scheve of Tillman (allen aangehaald in Netjes & Binnema, 2007, p. 41) geloven echter dat het Europese integratievraagstuk wel degelijk salient is binnen de context van nationale partijen. Volgens Carrubba (Aangehaald in: Netjes & Binnema, 2007, p. 41) is er een soort electorale verbintenis tussen Europese en nationale politiek. En ook Hix (2005) maakt gewag van een toegenomen saliencere. Hij spreekt over het einde van de ‘permissieve consensus’ tijdens het ratificatieproces van het Verdrag van Maastricht. Referenda tijdens dat ratificatieproces werden gevolgd door toegenomen steun voor anti-Europese partijen in Europese verkiezingen, opiniepeilingen

en referenda in de loop van de volgende jaren. Als er al consensus heerste over de eerste stappen van de Europese integratie, dan is dat nu in elk geval niet meer aan de orde.

5.2 Democratisch deficit als institutioneel probleem

Een volgend discussiepunt vinden we bij de legitimiteit (of het gebrek daaraan) van de Europese Unie. Grosso modo kunnen we twee grote stromingen onderscheiden binnen dit debat. Enerzijds zijn er de auteurs die geen probleem zien in de legitimiteit, anderzijds zijn er de auteurs die claimen dat de EU een democratisch deficit met zich meestort (Ehin, 2008).

Een eerste belangrijke vertegenwoordiger van die eerste groep is Majone (1999), die zegt dat de Europese Unie eigenlijk een technocratisch en regulerend regime is. Als er een verdere democratisering zou doorgevoerd worden, zou dit de outputlegitimiteit³ verlagen. Een andere belangrijke vertegenwoordiger is Moravcsik (2002), die het intergouvernementele karakter van de EU benadrukt. De EU is in zijn ogen een internationale organisatie waarbij de lidstaten (als *principals*⁴) controle uitoefenen op de Europese instellingen (als *agents*). Aangezien de lidstaten democratisch zijn, hoeft de EU zelf niet gedemocratiseerd te worden.

De tweede groep wordt aangevoerd door Beetham en Lord (Aangehaald in: Ehin, 2008). Hoewel de EU geen staat is, wil dat niet zeggen dat de Unie niet moet voldoen aan de criteria waar liberaal-democratische staten aan moeten voldoen. Specifieker hebben de auteurs het dan over de normen van democratie, een gedeelde identiteit en prestaties (Ehin, 2008). Volgens Mau (2005) is er van een gedeelde identiteit bijvoorbeeld nog geen sprake. Als de EU verder wil democratiseren is daar wel degelijk nood aan. Ook Follesdal en Hix (2006) zeggen dat de EU herverdelende functies heeft en pleiten voor een minimale vorm van politisering. De uitvoerende macht wint van de wetgevende macht, het Europees Parlement heeft te weinig macht, de afstand tussen de EU en de burgers is te groot en er is een *policy drift* in de richting van een neoliberaal beleid. Het probleem daarmee is dat er geen electorale competitie is en dat kiezers dus geen alternatieven hebben om uit te kiezen. Als er politisering plaats vindt, zouden de keuzes wel duidelijk worden.

Ehin (2008) concludeert dat het *legitimiteitsdilemma* waar de EU mee worstelt lang niet zo eenvoudig op te lossen is. De spanningen tussen supranationale, intergouvernementele of technocratische legitimiteitsmodi zijn erg moeilijk te neutraliseren. Institutionele hervormingen die één van de

---

³ Met outputlegitimiteit wordt verwezen naar 'government for the people', waarbij de legitimiteit van het politieke systeem gelinkt wordt met de verwezenlijkingen en de akkoorden.

⁴ Hierbij verwijs ik naar de principal-agent theorie. Principals zijn daarbij de initiële machtshebbers op het uitvoerend niveau. Agents worden door deze principals in het leven geroepen om bepaalde taken over te nemen (Hix, 2005).

legitimiteitbronnen als doel stellen, zorgen er namelijk voor dat de andere legitimiteiten verzwakt worden.

5.3 De publieke opinie en de EU

De legitimiteit van een politieke instelling gaat volgens Matthew Gabel (2003) hand in hand met de mate waarin er publieke steun is voor die instelling. In het onderzoek naar legitimiteit van de Europese Unie moet volgens de auteur een bijzondere aandacht weggelegd zijn voor studies van het Europees Parlement. Het Europees Parlement is immers als wetgevende en representatieve macht cruciaal voor de legitimiteit van de EU. De auteur haalt drie redenen aan waarom publieke steun voor het Europees Parlement cruciaal is. Ten eerst gaat het om een fundamenteel normatief probleem. Een parlement vertegenwoordigt burgers en moet publieke steun en respect genieten. Ten tweede kan de grootte van de steun ook een effect hebben op het gedrag van de parlementsleden of de agenda van het parlement. Als er weinig steun is zullen de minder populaire maatregelen bijvoorbeeld minder snel genomen worden. Een derde reden verwijst naar het hierboven besproken institutionele verhaal. Bij een lage publieke steun zal de bereidheid om institutionele hervormingen door te voeren, verhoogen. Zeker als deze instelling haar autoriteit wil behouden.

Gabel onderzocht de publieke steun en kwam tot de vaststelling dat de publieke steun voor het Europees Parlement voornamelijk gevormd wordt door de houding ten aanzien van het nationaal lidmaatschap van de Europese Unie, de geprefereerde machtsbasis van de EU en de tevredenheid over de manier waarop de representatieve democratie werkt op Europees niveau. Opvallend is dat deze drie basisfactoren buiten de directe controle van het Europees Parlement liggen.

Ook Mau (2005) deed onderzoek naar wat Europese burgers denken over Europa. Meer specifiek zocht hij naar de wenselijkheid van een sociale arm aan de Europese Unie. Zijn belangrijkste conclusie is dat de legitimiteit en de *accountability* van de EU zouden verhogen indien Europa sociaal wordt. Echter, de wenselijkheid voor dit project kan in vraag gesteld worden. Aan de ene kant heeft de Europese integratie nood aan een sociaal beleid, maar aan de andere kant worden die plannen niet unaniem gesteund en rijzen er misschien zelfs potentiële conflicten.

Niblett (1997) maakt gewag van een groeiend debat onder politieke partijen en kiezers over de kosten en baten van Europees lidmaatschap. De Europese integratie wordt steeds meer geplaagd door een onderliggende publieke ontgoocheling. Volgens deze auteur zijn er daarvoor twee grote redenen. Enerzijds is het een cyclisch patroon die de economische wetmatigheden weerspiegelt. Toen het artikel gepubliceerd werd, werd de EU eerder gekoppeld aan economische stagnatie dan aan economische groei.

De tweede reden die Niblett aanhaalt voor de publieke ontgoocheling in de EU verwijst naar een frustratie in de overheid in het algemeen. Politici claimen de goede beleidsmaatregelen, maar schuiven de schuld voor falend beleid af op Europa. Europa wordt aldus gebruikt of misbruikt voor persoonlijke verkiezingsdoeleinden.

In elk geval is de Europese Unie volgens de auteur een relatief gemakkelijk doelwit voor publieke disaffectie. De frustratie over de complexiteit en het gebrek aan transparantie binnen de Europese instellingen of de beslissingsprocedures is daar een illustratie van.

Abts en Swyngedouw (2007) laten echter een ander licht schijnen op dit debat. Volgens deze auteurs is de discussie over democratische disaffectie ten aanzien van de Europese Unie niet zo belangrijk. Hun studie toonde namelijk aan dat wat Belgen vinden over de Europese instellingen niet significant verschilt van wat ze vinden over de Belgische instellingen. Ongeacht het institutionele niveau tonen de respondenten een diffuus gevoel van wantrouwen en daar halen ze twee redenen voor aan: ofwel worden Europese instellingen als proxies van nationale instellingen beschouwd, ofwel is er sprake van een algemeen gevoel van wantrouwen. In de casus België lijkt de tweede these volgens deze auteurs de juiste.

Deel II: De EU en de publieke opinie

In deel I heb ik uitvoerig stilgestaan bij de democratische disaffectie waarmee politieke instellingen te maken krijgen. Ook poneerde ik dat de Europese Unie een van de meeste prominente instellingen is die lijdt onder deze democratische disaffectie. In dit tweede deel ga ik op zoek naar empirische bewijzen die deze stelling ondersteunen.

De Eurobarometer-data zijn daarbij mijn belangrijkste bron van informatie en geven onder meer een overzicht van de gevoelens van Europese burgers ten aanzien van het Europese project. Sinds 1973 bevraagt de Europese Commissie een representatieve populatie uit elke lidstaat op een halfjaarlijkse basis. Alle EU-burgers van 15 jaar en ouder komen in dit onderzoek aan bod. Via een interview bij de respondent thuis en in de moedertaal worden een batterij vragen gesteld. De waarde van dit longitudinale onderzoek kan moeilijk overschat worden, gezien het ons een mooi overzicht geeft van hoe deze gevoelens over de tijd heen wijzigden (Vanweddingen, 2009).

Helemaal onbesproken zijn deze data echter niet, want ontbrekende observaties en een gebrek aan continuïteit bij bepaalde parameters maakt onderzoek niet altijd even eenvoudig. Daarnaast formuleren Kampen en Van de Walle (2003) ook de kritiek dat de Eurobarometers niet volstrekt representatief zijn. Er wordt geen gebruik gemaakt van het Rijksregisternummer, waardoor niet alle Belgen kans hebben om in het onderzoek opgenomen te worden. Daarnaast heeft ook Sinnott (1998) kritiek. Hij stelt dat de verschillende vraagstelling van eenzelfde parameter leidt tot verschillende interpretaties en dat de Eurobarometers aldus niet altijd even betrouwbaar zijn. Een andere kritiek komt van Clarke (2000), die argumenteert dat de sociopolitieke en economische context van de interviews vaak niet genoeg in kaart wordt gebracht door analisten.

1 Crossnationaal niveau

Hix (2005) wijst er op dat er nog steeds crossnationale breuklijnen binnen de lidstaten van de Europese Unie bestaan. In deze analyse probeer ik in eerste instantie te achterhalen of er een universele trend merkbaar is in de tevredenheid over de Europese democratie en in het vertrouwen in de Europese politieke instellingen. Een eerste centrale parameter is de tevredenheid over de Europese democratie, aangezien deze parameter meet of burgers effectief democratische argwaan koesteren ten opzichte van de Europese Unie. Is er sprake van democratische disaffectie tegenover het Europese niveau? Of zijn dergelijke metingen louter een weerspiegeling van de tevredenheid over de nationale democratie?

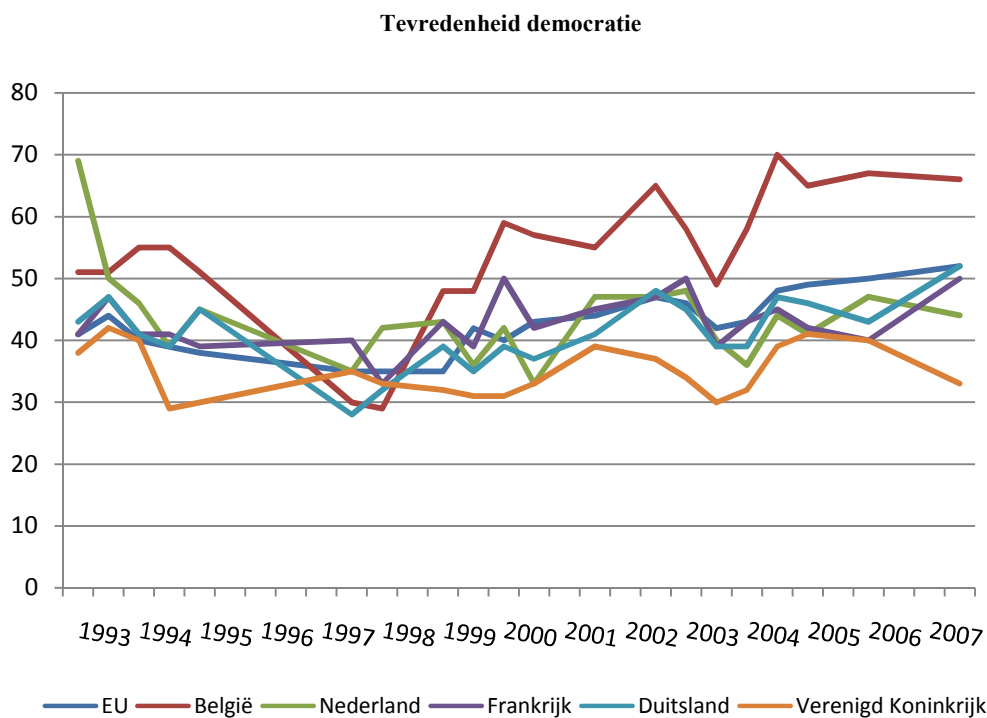
De tweede centrale parameter is het vertrouwen in de Europese politieke instellingen. Daarbij staat het aspect van de politieke prestaties centraal. Politieke prestaties zijn, zoals ik eerder heb besproken,

cruciaal voor democratische (dis) affectie. Een politieke instelling waar mensen vertrouwen in hebben, zal volgens dit denkpatroon minder disaffectie oproepen. Ik wil onderzoeken of er sprake is van een universele trend, omdat een universele trend kan wijzen op een onafhankelijke reflectie over de Europese instellingen. Indien er sprake is van een grote verscheidenheid in trends, kan dit betekenen dat burgers de Europese instellingen evalueren op basis van de nationale democratie en niet op basis van de merites van de Europese democratie.

Een tweede luik binnen het crossnationale onderzoek omvat een studie naar de impact van enkele landspecifieke factoren. Opnieuw de democratische tevredenheid en het vertrouwen in de Europese politieke instellingen staan hier centraal. In dit deel wil ik vooral nagaan wat de invloed is van institutionele en socio-culturele factoren op democratische (dis) affectie.

1.1 Universele trend

Hypothese 1: *Er is een universele, Europese trend merkbaar wat betreft de tevredenheid van burgers over de manier waarop democratie functioneert in de Europese Unie.*

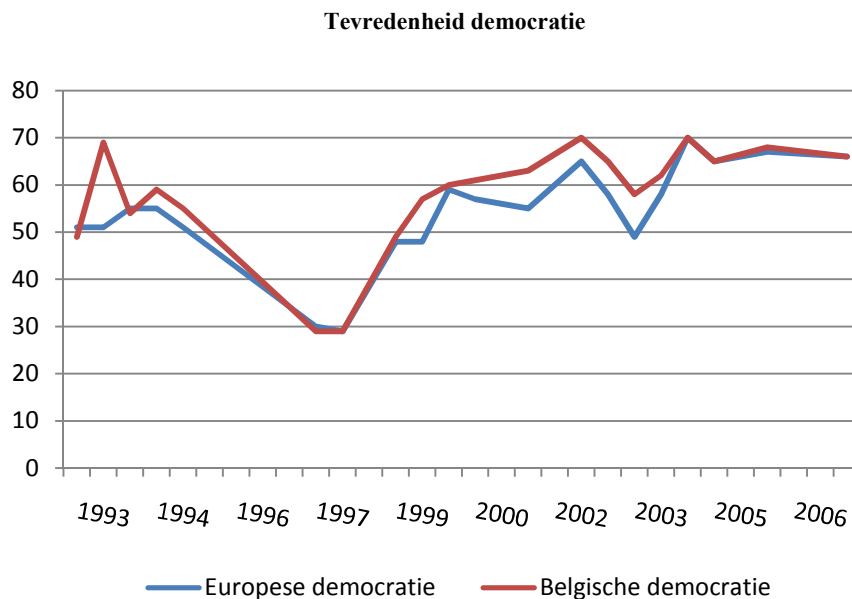
Het eerste aandachtspunt binnen mijn studie naar een universele trend gaat naar de tevredenheid over de Europese democratie. Uit bovenstaande grafiek kunnen we afleiden dat de Belgische publieke opinie veruit het meest tevreden is over de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau. Het Verenigd Koninkrijk situeert zich dan weer lager dan het Europese gemiddelde. De andere

landen bevinden zich min of meer op de lijn van het Europese gemiddelde. Wat opvalt is dat de steun slechts zelden boven de vijftig procent uitkomt. Enkel de Belgen lijken meer tevreden te zijn.

Uit bijlage 1 blijkt dat er een zekere correlatie is tussen de verschillende trendlijnen. Toch moet opgemerkt worden dat deze correlatie niet overall even hoog ligt. De hoogste correlaties vinden we terug tussen het Europese gemiddelde, de Belgische trend en de Duitse trend. Vooral tussen België en de volledige EU is de correlatie erg groot: .835. Tussen Duitsland en de EU bedraagt die correlatie .754 en tussen Duitsland en België .789. Al deze correlaties zijn significant met $\alpha = 0,01$.

De laagste correlatiecijfers vinden we terug bij Nederland. Enkel Duitsland en het Verenigd Koninkrijk correleren op een significant niveau met Nederland, zij het met een beperkte correlatie (respectievelijk .466 en .459).

In welke mate stemmen deze trends nu overeen met de binnenlandse trends? Uit mijn onderzoek blijkt dat de resultaten niet eenduidig zijn. De resultaten van alle lidstaten samen tonen geen significante correlatie tussen de tevredenheid over de nationale democratie en de tevredenheid over de Europese democratie. De correlatie tussen beide tevredenheidsindicatoren is slechts .391.

Dit plaatje verandert echter als we naar de individuele lidstaten kijken (cfr. bijlage 2 en 3). Bijvoorbeeld in het geval van België is er sprake van een erg sterke correlatie. Dit blijkt niet alleen uit de correlatiecijfers (correlatie = .910; $\alpha = 0.01$), maar ook uit de bovenstaande grafiek. De cijfers lopen nagenoeg gelijk. Deze data bevestigen zo de analyse van Abts en Swyngedouw (2007).

België is bovendien niet het enige land waar de correlatie tussen de tevredenheid over nationale en Europese democratie significant is. Dit is eveneens het geval in Frankrijk ($r = .576$) en Duitsland ($r = .459$). In het geval van Nederland en het Verenigd Koninkrijk zijn de resultaten niet significant.

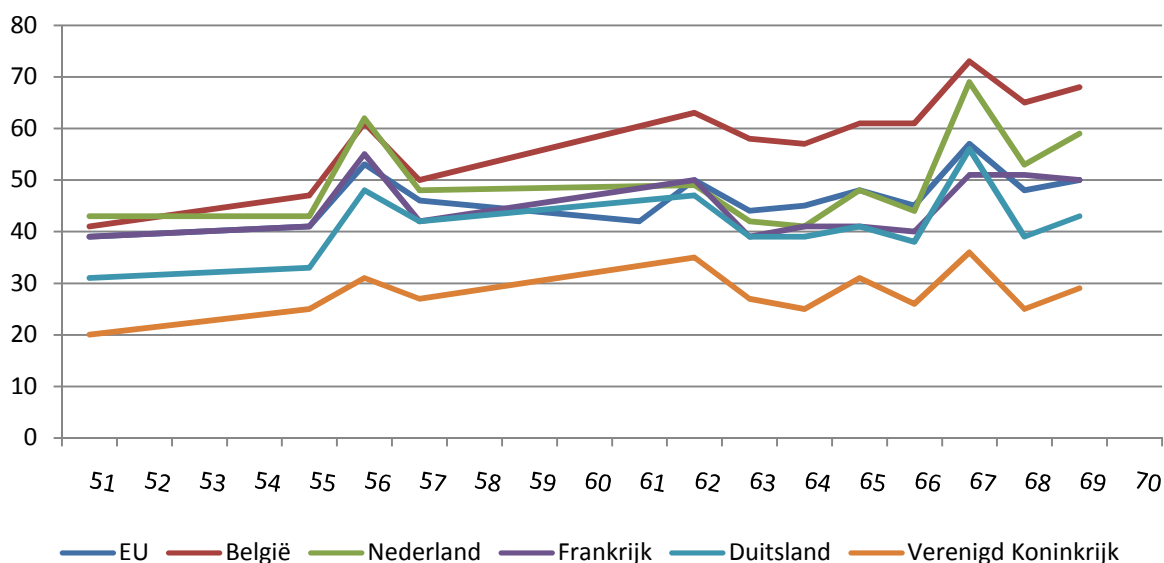
Hypothese 2: *Er is een universele, Europese trend merkbaar wat betreft het vertrouwen van burgers in de Europese politieke instellingen.*

Vertrouwen in de Europese Unie: percentages per land

	Gemiddeld	Minimum	Maximum
België	58,75	41	73
Nederland	50,08	41	69
Europese Unie	46,77	39	57
Frankrijk	45	39	55
Duitsland	41,33	31	56
Verenigd Koninkrijk	28,08	20	36

Een eerste vaststelling is dat we het vertrouwen in de Europese Unie niet erg hoog kunnen noemen. Zoals uit de bovenstaande tabel blijkt, heeft minder dan de helft van de Europeanen vertrouwen in de EU. Belgen en Nederlanders, traditioneel pro-Europees, hebben gemiddeld meer vertrouwen. Toch moeten we opmerken dat ook hier slechts een nipte meerderheid vertrouwen heeft in de EU. De Eurosceptische Britten scoren zoals verwacht een pak lager dan het Europese gemiddelde.

Vertrouwen in de Europese Unie

En is er een zekere samenhang tussen de verschillende landen als we de trend onderzoeken? Evolueren de lidstaten met andere woorden met dezelfde pieken en dalen? De bovenstaande grafiek toont de evolutie van het vertrouwen in de Europese Unie als politieke instelling. Opvallend daarin is de sterke correlatie tussen de verschillende landen en de Europese Unie. De pieken en dalen lopen nagenoeg samen. Dit wordt dan ook weerspiegeld in hoge correlatiecijfers. Zoals uit bijlage 4 blijkt, duikt de correlatie nooit onder .610 en slechts twee maal onder .700. De trend die het vertrouwen in de Europese Unie meet is dus universeel te noemen, wat aansluit bij de hypothese.

Vertrouwen in het Europees Parlement: percentages per land

	Gemiddeld	Minimum	Maximum
België	63,95	53	71
Nederland	57,80	51	65
Frankrijk	54,95	49	62
Europese Unie	53,70	50	59
Duitsland	50,90	43	58
Verenigd Koninkrijk	30,50	25	39

De burgers van de Europese Unie lijken meer vertrouwen te hebben in het Europees Parlement dan in de Europese Unie als geheel. Dit blijkt duidelijk uit de bovenstaande tabel. Bij elk land vinden we een systematisch hogere score in het vertrouwensniveau. Opnieuw België en Nederland voeren de lijst aan, gevolgd door de Fransen. Het Verenigd Koninkrijk is de enige lidstaat van de onderzochte landen die onder de helft blijft.

Vertrouwen in het Europees Parlement: correlaties

	Belgen	Nederlanders	Fransen	Duitsers	Britten
Europese Unie	.428	.783** ⁵	.762**	.815**	.623**

En hoe zit het met de trend bij het Europees Parlement? Onderzoek naar de trend van het vertrouwen in de Europese Unie ondersteunt onze hypothese (cfr. supra), maar de trend van het vertrouwen in het Europees Parlement doet dat veel minder⁶. De significante correlaties zijn veel minder talrijk en steevast minder hoog. De correlatie tussen de verschillende landen en het Europese gemiddelde ligt overal vrij hoog, behalve in België. Vooral de Duitse, Nederlandse en Franse steun loopt gelijkaardig met het Europees gemiddelde (correlaties van respectievelijk .815, .783 en .762). De correlaties tussen de verschillende landen onderling zijn aan nog grotere schommelingen onderhevig.

⁵ *: $\alpha = 0.05$; **: $\alpha = 0,01$

⁶ Zie bijlage 4.

Vertrouwen in de Europese Commissie: percentages per land

	Gemiddeld	Minimum	Maximum
België	61	45	69
Nederland	54,75	46	62
Frankrijk	49,65	44	58
Europese Unie	47,50	40	53
Duitsland	40,45	28	49
Verenigd Koninkrijk	27,40	22	39

De Europese Commissie lijkt iets meer vertrouwen te genieten dan de Europese Unie, maar moet wel onderdoen voor het Europees Parlement. De hiërarchie die we ook in de vorige analyses terugvonden, wordt ook hier gerespecteerd. België spant de kroon, gevolgd door Nederland en Frankrijk. Duitsland en het Verenigd Koninkrijk sluiten de rij.

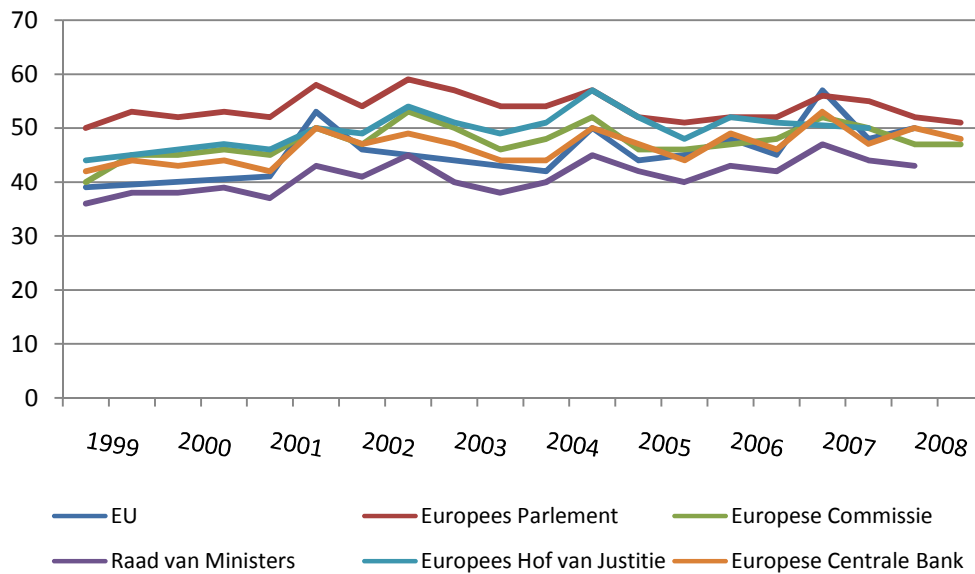
Correlaties vertrouwen in de Europese Commissie

	Belgen	Nederlanders	Fransen	Duitsers	Britten
Europese Unie	.682**	.678**	.524*	.884**	.560*

En welke trend zien we bij de Europese Commissie? Hoewel de correlaties tussen de individuele landen en het Europese gemiddelde kleiner zijn dan in het geval van de Europese Unie, zijn ze stevast significant. De correlaties tussen de landen onderling tonen net zoals bij het Europees Parlement meer variatie en zijn niet altijd significant. De hypothese lijkt dus niet helemaal te kloppen.

Nu ik onderzocht heb wat de samenhang is tussen wat landen en de Europese Unie denken over het vertrouwen in de belangrijkste Europese instellingen, kan ik ook pogen te achterhalen of er sprake is van een universele trend over de verschillende instellingen heen. Evolueert het vertrouwen in de EU samen met het vertrouwen in het Europees Parlement en de Europese Commissie? Of treden er onderling verschillen op?

Vertrouwen in Europese instellingen

De laatste tabel in bijlage 4 en de grafiek hierboven geven een zicht op de correlaties tussen de verschillende instellingen van de Europese Unie. De correlaties zijn stevast hoog en significant. Vooral als we kijken naar de correlatie tussen het vertrouwen in de Europese Unie en de individuele instellingen, is de samenhang opvallend. Enkel het vertrouwen in het Europees Hof van Justitie lijkt minder gecorreleerd aan het vertrouwen in de Europese Unie (correlatie van .626, $\alpha = 0.05$). De andere correlaties zijn hoger: Europees Parlement .716, Europese Commissie .808, Raad van Ministers .900 en Europese Centrale Bank .948. De laatste twee instellingen lijken dus het meest geassocieerd te worden met de Europese Unie.

1.2 Landspecifieke factoren

Een tweede luik op crossnationaal niveau past in een onderzoek naar de impact van landspecifieke factoren. Daar maak ik een onderscheid tussen een groot en een klein land; een historisch pro-Europees en een eurosceptisch land; en tenslotte tussen een federaal land en een gecentraliseerd land. In casu vergelijk ik daarvoor de verschillen tussen België, Nederland, Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië.

De subhypothesen die ik hieronder van naderbij bekijk, liggen in de lijn van een onderzoek van Liesbet Hooghe, die analyseerde wat de voorkeuren van de Europese ambtenaren zijn. Ik wil kijken of deze lijn zich doorzet bij het publiek (Hooghe, 1999).

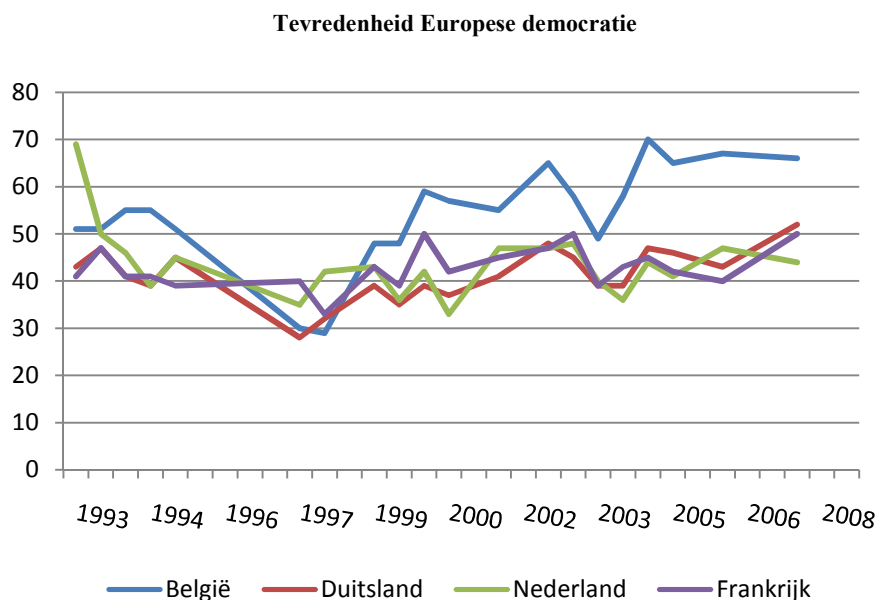
1.2.1 Grootte van de lidstaat

Zijn er grote verschillen tussen grote en kleine landen wat betreft de tevredenheid over hoe democratie functioneert op Europees en nationaal niveau? En wat betreft het vertrouwen van de publieke opinie in de Europese politieke instellingen? In dit deel tracht ik een antwoord te vinden op deze twee vragen.

De hypothesen die ik stipuleer liggen in de lijn van onderzoek van Liesbet Hooghe (1999). Zij kwam tot de vaststelling dat ambtenaren van de Europese Unie afkomstig uit kleinere lidstaten zich vaker een meer pro-Europese houding aanmaten. Dit komt omdat kleinere lidstaten meer afhankelijk zijn van buitenlandse bronnen. Soevereiniteit krijgt aldus een minder grote waarde. Ik wil deze stelling toetsen aan de mening van de publieke opinie. Zijn kleinere EU-lidstaten daadwerkelijk meer pro-Europees georiënteerd? Indien ze meer pro-Europees zijn, zijn misschien sneller tevreden over de manier waarop democratie functioneert en hebben ze misschien meer vertrouwen in Europese politieke instellingen.

Deze stelling heb ik gepoogd te onderzoeken door twee verschillende analyses te maken. Enerzijds heb ik België met Duitsland vergeleken, anderzijds heb ik Nederland met Frankrijk vergeleken. Om te meten wat ik wil weten, heb ik getracht andere invloeden te beperken. Zo zijn zowel België als Duitsland federaal gestructureerd en zijn beide landen historisch pro-Europees. In het geval van Nederland en Frankrijk koos ik voor twee centraal gestructureerde landen die beiden historisch pro-Europees zijn. De verschillen tussen België en Duitsland enerzijds en Nederland en Frankrijk anderzijds, liggen op de grootte van de lidstaten.

Hypothese 3: *Burgers van kleine landen zijn meer tevreden over hoe democratie werkt op Europees niveau.*

De grafiek hierboven toont aan dat er van eenduidige resultaten geen sprake is. België scoort de laatste tijd dan wel opvallend hoger dan de grote landen, Nederland bevindt zich nagenoeg op hetzelfde niveau als Duitsland en Frankrijk. Dit zien we ook weerspiegeld in de gemiddelden. Gemiddeld bijna

55 procent van de Belgen is tevreden over de manier waarop de Europese democratie functioneert. De andere landen zijn veel meer aan elkaar gewaagd: 41,25 procent van de Duitsers, 42,85 procent van de Fransen en 43,7 procent van de Nederlanders⁷. Het is dan ook niet zomaar aangewezen om onze hypothese te aanvaarden.

De correlatietoetsen brengen evenmin eenduidige resultaten met zich mee⁸. In het geval van België en Duitsland is er sprake van een sterke en statistisch significante correlatie (.789). In het geval van Nederland en Frankrijk zien we daarentegen geen significante correlatie. De trend wordt dus niet bepaald door de grootte van het land. Dat Nederland ook niet met het andere kleine land België correleert, duidt op de kleine rol die de grootte van het land speelt bij de trend in de mate waarin burgers tevreden zijn over de manier waarop de Europese democratie functioneert.

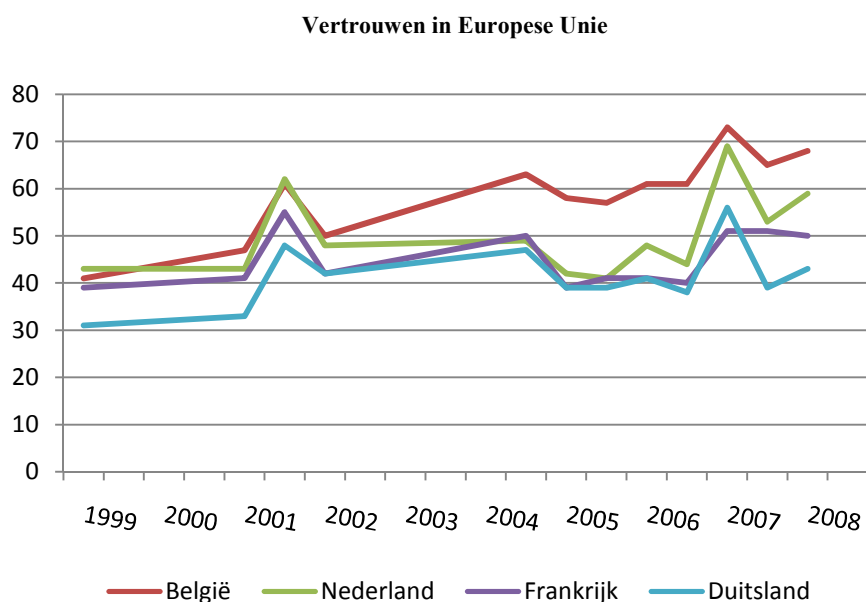
Krijgen we een ander verhaal als we naar de correlatie tussen de tevredenheid over de nationale democratie en de tevredenheid over de Europese democratie kijken? Neen, want ook hier is er geen eenduidig beeld. In België is er een erg hoge correlatie tussen de tevredenheid over nationale en Europese democratie (.910), terwijl dat in Nederland helemaal niet zo is (-0.044). De grote landen in deze analyse vinden we terug tussen deze twee uitersten (Duitsland .459 en Frankrijk .576). Enkel de resultaten van Nederland zijn niet significant. Ik kan met andere woorden niet bevestigen dat de hypothese klopt. De grootte van het land lijkt met andere woorden geen invloed uit te oefenen.

---

⁷ Zie bijlage 5.

⁸ Zie bijlage 6.

Hypothese 4: *Burgers van kleine landen hebben meer vertrouwen in Europese politieke instellingen.*

De bovenstaande grafiek lijkt erop te wijzen dat kleine landen effectief meer vertrouwen hebben in de Europese Unie. België scoort duidelijk hoger dan Duitsland en ook voor Nederland is dat door de band genomen het geval in vergelijking met Frankrijk. Dit blijkt overigens ook uit de gemiddelden over de tijd heen:

Vertrouwen in de Europese politieke instellingen

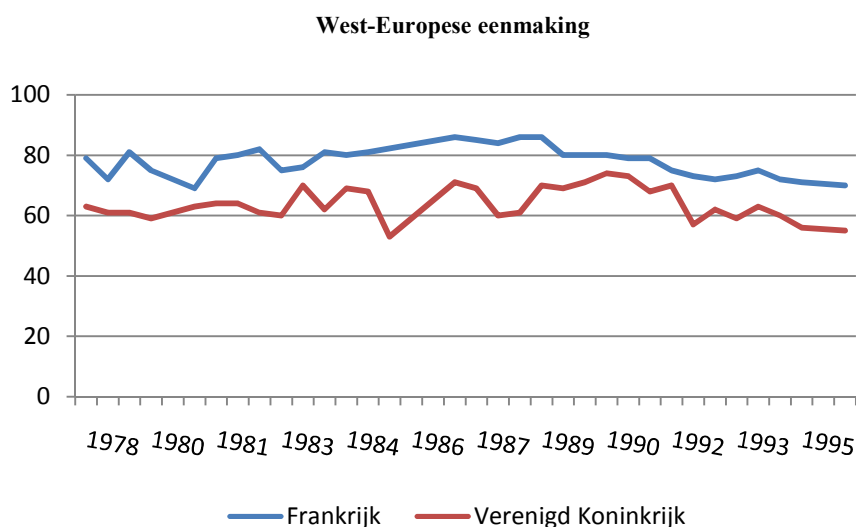
	Belgen	Duitsers	Nederlanders	Fransen
Vertrouwen in EU	58,75%	41,33%	50,08%	45%
Vertrouwen in EP	63,95%	50,9%	57,8%	54,95%
Vertrouwen in EC	61%	40,45%	54,75%	49,65%

Net als in het vertrouwen in de Europese Unie, kan de hypothese bevestigd worden na analyse van het vertrouwen in het Europees Parlement. België scoort quasi altijd hoger dan Duitsland terwijl ook Nederland consequent meer vertrouwen toont in het Europees Parlement dan Frankrijk. Ook de Europese Commissie blijkt geen uitzondering te zijn, want ook daar wordt de hypothese bevestigd. De resultaten zijn daar echter minder uitgesproken.

1.2.2 Europese houding

De tweedeling tussen pro-Europese en Eurosceptische landen blijft ook vandaag de dag nog relevant. Een aantal landen willen verder vooruit met Europa, terwijl andere landen het integratieproces proberen te beperken. Hoewel er ook in die tweede groep een onderscheid gemaakt kan worden tussen

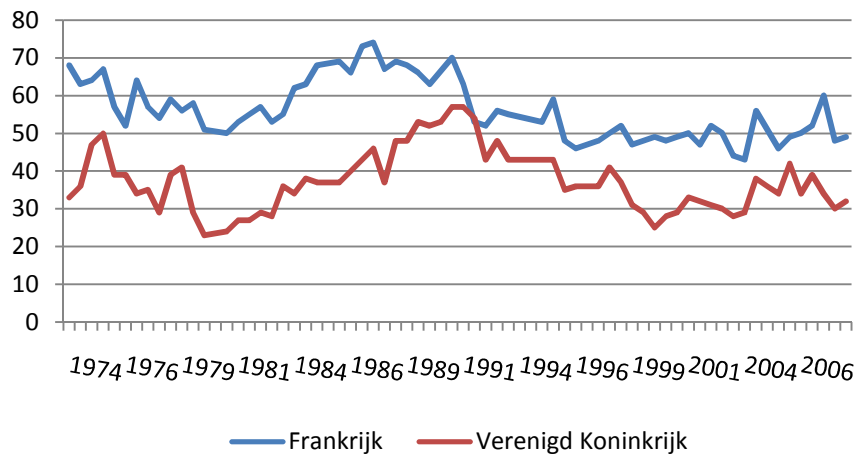
harde en zachte Eurosceptici, zal de kloof met de pro-Europese lidstaten misschien nooit gedicht worden (Abts & Swyngedouw, 2007) . Het is dan ook relevant om te onderzoeken of er zich verschillen voordoen aan beide zijden van die kloof. Ik bestudeer daarom de resultaten van Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Beide landen zijn groot en centraal georganiseerd. De Franse politieke elite is in tegenstelling tot het Verenigd Koninkrijk echter wel voor een verregaande Europese integratie. Hix (2005) gelooft ook dat Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk wegens culturele factoren verschillen in hun houding ten aanzien van de EU. Het verschil is dat het Franse nationalisme versterkt wordt door de gepercipieerde leiderschapsrol in de EU, terwijl dat in het Verenigd Koninkrijk net omgekeerd is. Om na te gaan of de casusselectie effectief terecht is, kijk ik eerst even naar een aantal indicatoren die het Europa-gevoel meten vooraleer ik verschillen tussen beide landen zoek.

Zijn Fransen door de band genomen meer te vinden voor de West-Europese eenmaking dan Britten? De literatuur zegt van wel en deze stelling kan ik bijtreden. Over de tijd heen (deze vraag werd de eerste maal gesteld in Eurobarometer 10 en voor de laatste maal in Eurobarometer 45) was gemiddeld 77,94 procent van de Fransen voorstander van de West-Europese eenmaking. In het geval van de Britten was dit slechts 63,94 procent⁹. Ook in de bovenstaande grafiek zien we dat Frankrijk consequent boven het Verenigd Koninkrijk gepositioneerd staat.

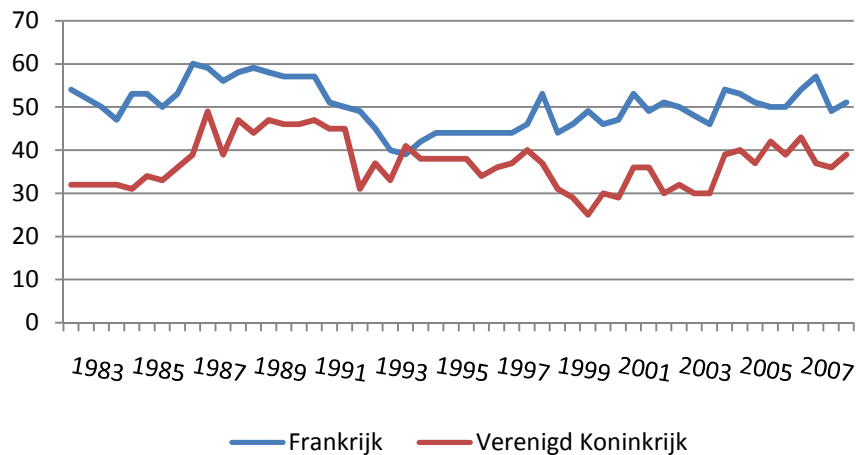
⁹ Zie bijlage 7.

Europees lidmaatschap

Gaat de stelling ook op als we de steun voor het Europees lidmaatschap analyseren? Ja, zo blijkt uit de bovenstaande grafiek. Frankrijk scoort overal (behalve tijdens Eurobarometer 37) hoger dan het Verenigd Koninkrijk. En ook de gemiddelden over de tijd heen spreken boekdelen. Gemiddeld 56 procent van de Fransen vindt het Europees lidmaatschap een goede zaak, terwijl dat bij de Britten slechts 37 procent is¹⁰.

Voordeel uit lidmaatschap

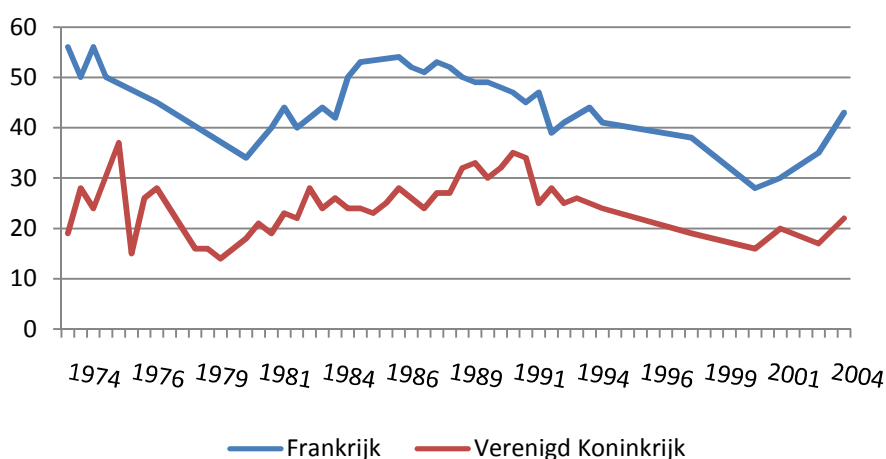
En wat is de perceptie over de voordelen die de lidstaten gehaald hebben uit het lidmaatschap van de Europese Unie? Zoals uit de onderstaande grafiek blijkt, scoort Frankrijk op één uitzondering na opnieuw opvallend hoger dan het Verenigd Koninkrijk. En dit is ook de trend die weerspiegeld wordt in de gemiddelde score. Gemiddeld 50 procent van de Franse publieke opinie gelooft dat Frankrijk voordeel gehaald heeft uit het Europees lidmaatschap. De steun in het Verenigd Koninkrijk ligt ook hier opvallend lager met een score van 37 procent¹¹.

¹⁰ Zie bijlage 7.

¹¹ Idem.

Gevoel bij ontbinden van de EU

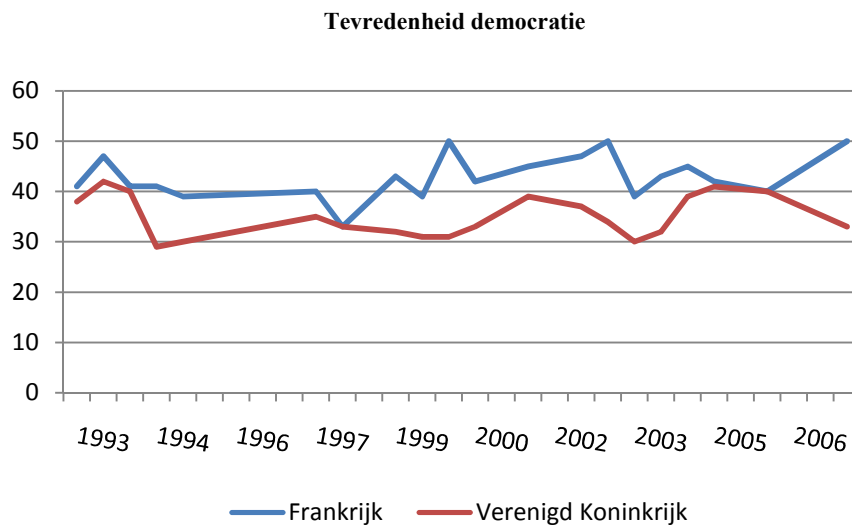
De vierde en laatste parameter peilt naar de mate waarin burgers het jammer zouden vinden indien de Europese Unie ontbonden werd. Ook hier zien we hetzelfde verhaal en is de score op deze variabele consequent hoger in het geval van Frankrijk. Het valt dan ook niet te verbazen dat ook het gemiddelde hier hoger is. Gemiddeld vindt net geen 45 procent van de Fransen het jammer mocht de EU ophouden te bestaan. Bij de Britten daalt dit percentage tot minder dan 25 procent¹².

De vier parameters die ik besproken heb zijn unaniem: de Franse publieke opinie is net als de Franse elite pro-Europees van aard, zeker als we hen vergelijken met het Verenigd Koninkrijk. Op elk van de vier parameters scoort Frankrijk hoger, waardoor het aangewezen lijkt beide landen te vergelijken als we willen achterhalen of er een verschil optreedt in onze onderzoeksvragen naargelang het Europa-gevoel.

---

¹² Zie bijlage 7.

Hypothese 5: *Burgers van historisch pro-Europese landen zijn meer tevreden over de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau.*

De bovenstaande grafiek geeft al een indicatie dat de tevredenheid over de wijze waarop democratie functioneert op het Europese niveau niet gelijk loopt in beide landen. Frankrijk scoort hoger dan het Verenigd Koninkrijk en lijkt dus meer tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau. Dit kan erop duiden dat mijn hypothese klopt.

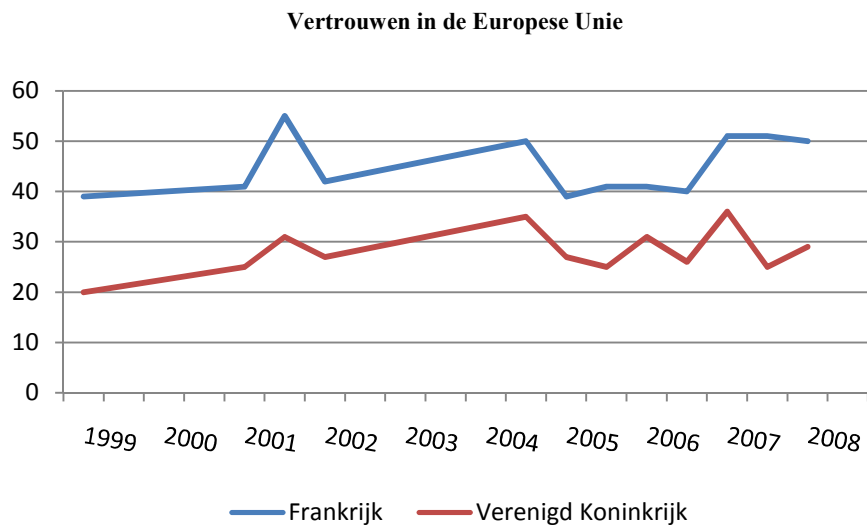
En speelt de tevredenheid over de nationale democratie een grotere rol bij pro-Europese dan bij eurosceptische lidstaten? In eerste instantie lijkt dit het geval te zijn. Bij de pro-Europese lidstaat Frankrijk is er sprake van een significante correlatie, terwijl dat bij het eurosceptische Verenigd Koninkrijk niet het geval is¹³.

Eén studie is echter niet representatief voor de hele EU en de resultaten worden al snel ontkracht als we de andere pro-Europese landen erbij nemen. Hoewel niet uit te sluiten valt dan andere variabelen (zoals de grootte of de organisatiestructuur) daar een invloed uitoefenen, zijn de resultaten gemengd. In het geval van België en Duitsland is er sprake van een significante correlatie, bij Nederland is dit niet het geval.

---

¹³ Zie bijlage 8.

Hypothese 6: *Burgers van historisch pro-Europese landen hebben meer vertrouwen in Europese politieke instellingen.*

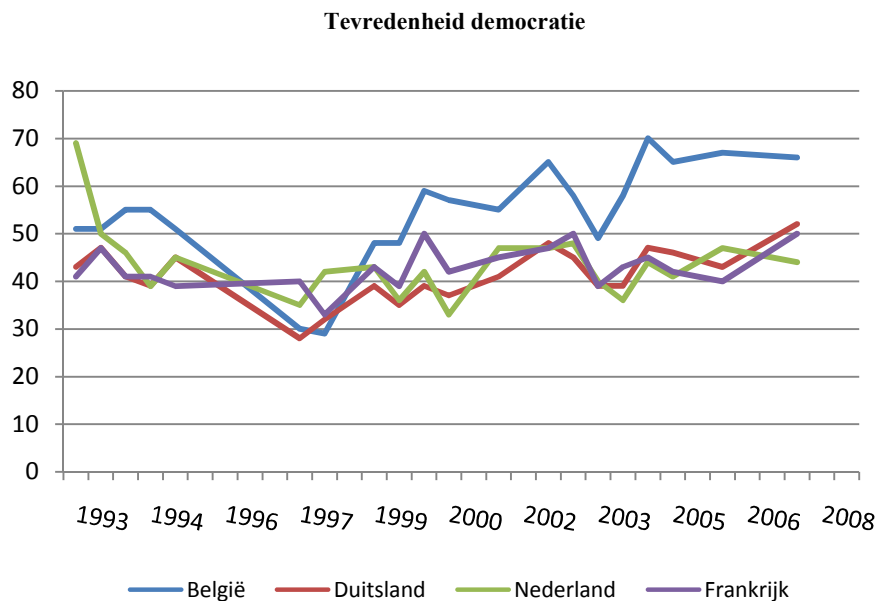

De bovenstaande grafiek toont aan dat Frankrijk inderdaad hoger scoort dan het Verenigd Koninkrijk op het vlak van vertrouwen in de Europese Unie. Eenzelfde trend vinden we terug bij het Europees Parlement en de Europese Commissie. Vooral op het vlak van vertrouwen in het Europees Parlement is de marge groot: het verschil tussen de laagste score voor Frankrijk en de hoogste score voor het Verenigd Koninkrijk bedraagt tien procent.

1.2.3 Staatsstructuur

Hooghe (1999) vond in haar onderzoek dat ambtenaren uit federale staten vaker pro-Europees waren. Dit komt omdat men in federale staten meer gewoon is om met verschillende beleidsniveaus te werken. Een supranationaal niveau als de Europese Unie is daarom makkelijker te verteren. Net zoals bij de vorige paragrafen, tracht ik na te gaan of deze trend zich herhaalt bij de publieke opinie. Het lijkt me nuttig om hier in eerste instantie België met Nederland te vergelijken: België als federaal land en Nederland als unitair land. Beide landen zijn klein en historisch pro-Europees georiënteerd. Ook ga ik na of deze trend zich bij grote, pro-Europese lidstaten doorzet. Daarom onderzoek ik de verschillen tussen het federale Duitsland en het unitaire Frankrijk.

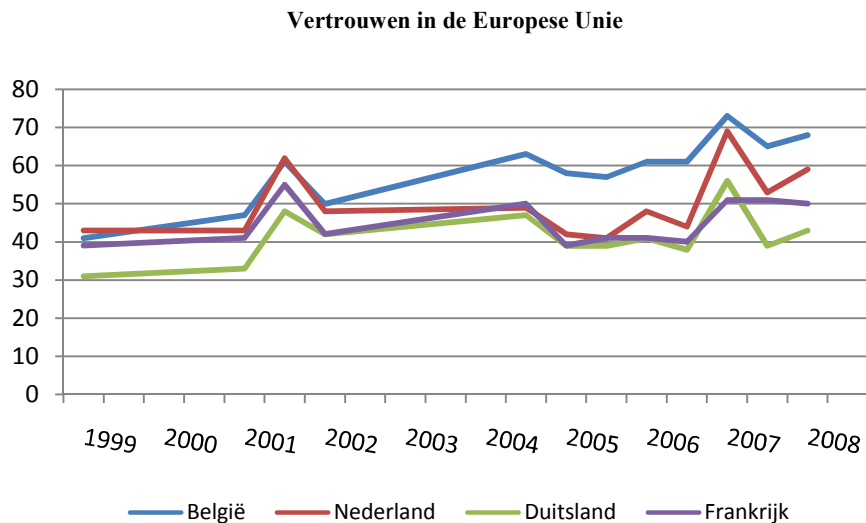
Hypothese 7: *Burgers van federale landen zijn meer tevreden over de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau.*

De bovenstaande grafiek toont aan dat de hypothese niet meteen klopt. Soms zijn de Belgen meer tevreden over de manier waarop democratie functioneert, soms is dat het geval voor de Nederlanders. Een gelijkaardig beeld zien we bij Duitsland en Frankrijk: beiden wisselen elkaar af. Gemiddeld en over de tijd heen zijn de Belgen wel meer tevreden over de werking van de Europese democratie dan de Nederlanders, maar dit beeld trekt zich niet door tot de vergelijking tussen Duitsland en Frankrijk.

Land	Tevredenheid Europese democratie
België	54,35%
Nederland	43,70%
Duitsland	41,25%
Frankrijk	42,85%

Hypothese 8: *Burgers van federale landen hebben meer vertrouwen in Europese politieke instellingen.*

Net zoals bij de tevredenheid over de manier waarop democratie functioneert in Europa, is er hier sprake van twee landen die aan elkaar gewaagd zijn. Het federale België scoort net iets beter dan het unitaire Nederland en dit wordt ook weerspiegeld in de gemiddelde score. Gemiddeld bijna 60 procent van de Belgen heeft vertrouwen in de Europese Unie, terwijl dat in Nederland net 50 procent is. Dat we geen al te verregaande conclusies mogen trekken, spruit niet enkel voort uit de gemiddelden die dicht op elkaar volgen, maar ook uit de vergelijking tussen Duitsland en Frankrijk. Ook deze landen zijn aan elkaar gewaagd, maar hier scoort Frankrijk gemiddeld iets beter.

Vertrouwen in de Europese politieke instellingen

	Belgen	Nederlanders	Duitsers	Fransen
Vertrouwen in EU	58,75%	50,08%	41,33%	45%
Vertrouwen in EP	63,95%	57,8%	50,9%	54,95%
Vertrouwen in EC	61%	54,75%	40,45%	49,65%

Ook een analyse van het Europees Parlement toont aan dat Belgen gemiddeld meer vertrouwen hebben in Europese politieke instellingen (63,95 procent versus 57,80 procent). Te verregaande conclusies mogen we aan dit gemiddelde echter niet verbinden, aangezien het ene land niet consequent hoger scoort dan het andere. En net zoals bij de Europese Unie, wordt de ambiguïteit van de hypothese onderstreept door de resultaten van de vergelijking tussen Duitsland en Frankrijk: beide landen scoren gelijkaardig, maar gemiddeld genomen scoort Frankrijk hoger.

Dezelfde trend vinden we bij de Europese Commissie. Het federale België scoort opnieuw beter dan het unitaire Nederland, maar net zoals bij het Europees Parlement en de Europese Unie is dit niet altijd

het geval. Gemiddeld heeft 61 procent van de Belgen vertrouwen in de Europese Commissie, in Nederland is dat 55 procent. Een aanvullende reden om de hypothese te verwerpen, is de vaststelling dat het unitaire Frankrijk gemiddeld hoger scoort dan het federale Duitsland.

2 Individueel niveau

In het vorige hoofdstuk heb ik gefocust op crossnationale verschillen. Volgens Hix (2005) zijn er naast nationale breuklijnen echter ook breuklijnen op het individuele niveau. In dit hoofdstuk verschuift de focus daarom naar het individuele niveau. Welke personen zijn het meest beïnvloed door democratische disaffectie? En in welke omstandigheden gebeurt dit dan? Liggen specifieke gebeurtenissen aan de grondslag van een ommezwaai? Om dit te onderzoeken, neem ik de casus België onder de loep.

2.1 Op zoek naar het latente Europa-gevoel

Centraal in mijn onderzoek staat deze keer het latente Europa-gevoel. Binnen de Eurobarometer-surveys vinden we steevast een aantal indicatoren terug die op zoek gaan naar dit Europa-gevoel. Zo wordt er in elke editie van het halfjaarlijkse rapport verslag gemaakt over hoe tevreden burgers zijn met het lidmaatschap van hun land bij de Europese Unie. Andere indicatoren zijn de mate waarin burgers voor de West-Europese eenmaking zijn, de mate waarin burgers vinden dat hun land voordeel haalt uit lidmaatschap en de mate waarin burgers het jammer zouden vinden mocht de Europese samenwerking stopgezet worden.

	Gemiddeld	Missing
Percentage 'Voor West-Europese eenmaking'	75%	38
Percentage 'Europees lidmaatschap is een goede zaak'	61%	2
Percentage 'België heeft voordeel gehaald uit het EU-lidmaatschap'	58%	19
Percentage 'Zeer jammer mocht de EU ontbonden worden'	37%	33

Uit de bovenstaande tabel kunnen we ten eerste afleiden dat gemiddeld 75 procent van de Belgen voor West-Europese eenmaking is. Dit is het gemiddelde over de tijd heen, evoluerend van 69 procent in 1978 (toen deze vraag voor de eerste maal gesteld werd) tot 68 procent in 1996 (toen de vraag voor het laatst gesteld werd). De hoogste score werd gemeten in 1989, toen 86 procent van de Belgen voor West-Europese eenmaking was. De laagste scores zien we in het voorjaar van 1981 en in het najaar van 1982, toen met 60 procent nog steeds een meerderheid voor de eenmaking was.

Ten tweede blijkt dat gemiddeld 61 procent van de Belgen het Belgische lidmaatschap bij de Europese Unie een goede zaak vindt. Ook dit is een gemiddelde over de tijd heen, dat begon met een steun van 68 procent (Eurobarometer 1, voorjaar 1974) en voorlopig eindigt met een steun van 65

procent (Eurobarometer 70, najaar 2008). De hoogste score werd gemeten in het voorjaar van 1991, toen drie op de vier Belgen het Belgisch lidmaatschap een goede zaak vonden. De laagste steun vinden we in het najaar van 1982 en in het voorjaar van 1997. Toen vond slechts 41 procent van de Belgen het lidmaatschap een goede zaak.

De derde indicator die we onderzoeken, meet het percentage Belgen dat gelooft dat België voordeel gehaald heeft uit het Europees lidmaatschap. Over de tijd heen ligt dat gemiddelde op 58 procent. In 1997 zakte dit percentage tot het dieptepunt van 36 procent, het hoogste percentage werd 10 jaar later gemeten (75 procent). Deze indicator werd het eerst gemeten in 1975, toen 57 procent van de Belgen de stelling ondersteunde. In het najaar van 2008 was dit 68 procent.

De vierde en laatste indicator brengt een iets lagere score aan het licht. Gemiddeld zou 37 procent van de Belgen het zeer jammer vinden mocht de EU ophouden te bestaan. Bij de eerste meting in 1974 ondersteunde 48 procent van de Belgen deze stelling. De laatste peiling in 2004 geeft aan dat dit percentage stabiel gebleven is. Toch moet opgemerkt worden dat deze twee peilingen toevallig ook de hoogste score voortbrengen. Vooral in de jaren tachtig en negentig kalfde het percentage af, waardoor het gemiddelde op iets meer dan een derde blijft steken. De laagste score werd vastgesteld in 1981 (23 procent).

De volgende stap omvat het nagaan van de betrouwbaarheid van deze schaal. Na het uitvoeren van een betrouwbaarheidstest bleek dat Cronbach's Alpha 0,885 bedraagt. De interne betrouwbaarheid is dus zeer goed. Dit wordt ook weerspiegeld door volgende tabel:

	Totale correlatie gecorrigeerd item	Schaal zonder dit item
Europees lidmaatschap is een goede zaak	.929	.787
België heeft voordeel gehaald uit lidmaatschap	.860	.829
Zeer jammer mocht EU ontbonden worden	.731	.873
Voor West-Europese eenmaking	.610	.902

Nu blijkt dat deze vier indicatoren intern betrouwbaar zijn, kan ik ze samenvoegen via een principale componentenanalyse. Achter deze vier variabelen schuilt namelijk een bepaalde dimensie, die ik het latente Europa-gevoel zal noemen. Dit Europa-gevoel fluctueert over de tijd en zou een stabielere waarde moeten opleveren dan de afzonderlijke indicatoren. Belangrijk hierbij is te vermelden dat geopteerd werd om de *missing values* te vervangen door de gemiddelde score op de ontbrekende variabele. Hoewel er vertekening optreedt, werd deze keuze gemaakt om de continuïteit beter in kaart te brengen. Het aantal missing values verschilt logischerwijs naargelang de variabele. Zo werd de

vraag die peilt naar de steun voor het lidmaatschap het vaakst gevraagd, terwijl dat het minst het geval was voor de vraag naar de steun voor de West-Europese eenmaking. In de tabel hierboven staat een overzicht met de gemiddelde scores en de missing values wat betreft de gemiddelde EU-gegevens. Daaruit blijkt dat de waarschuwing voor vertekening zeker niet al te licht mag opgevat worden.

Principale componentenanalyse

Component	% verklaarde variantie	Cumulatief % verklaarde variantie
Europa-gevoel	62,057%	62,057%
Component 2	21,698%	83,755%
Component 3	12,903%	96,658%
Component 4	3,342%	100%

Zoals uit de bovenstaande tabel blijkt, wordt meer dan 60 procent van de variantie verklaard door de eerste onderliggende dimensie. Het Europa-gevoel staat met andere woorden in voor 62 procent van de variantie. De variantie is ruwweg het gemiddelde van de gekwadrateerde afwijkingen van de waarnemingen van hun gemiddelde. Als er afwijkingen van het gemiddelde zijn, vallen die in meer dan de helft van de gevallen te wijten aan het Europa-gevoel.

Principale componentenanalyse

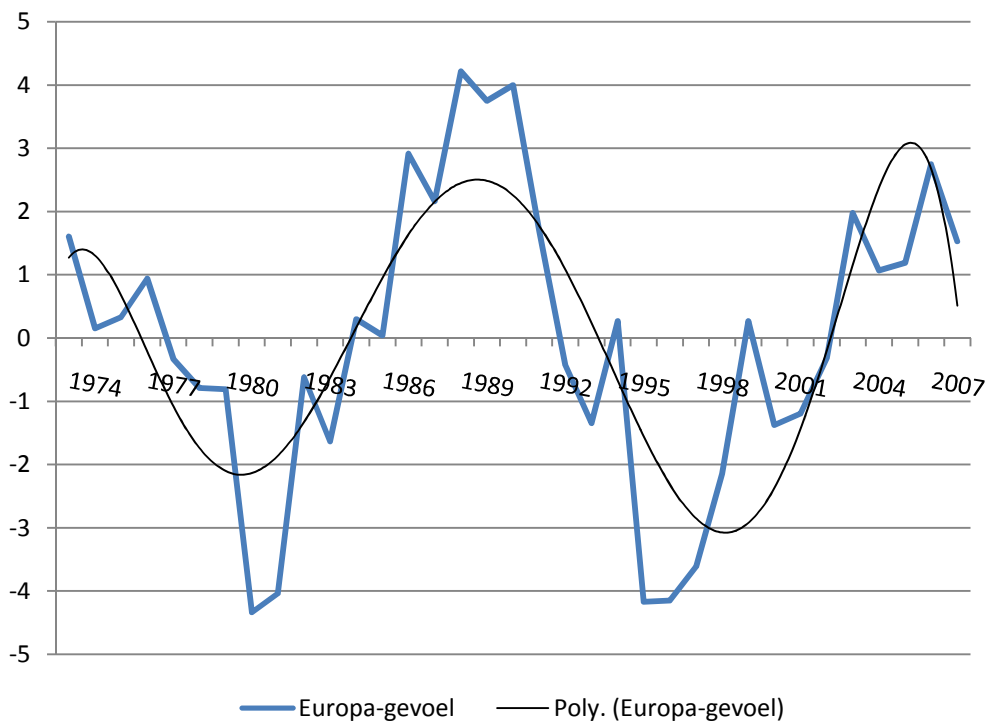
Indicator	Europa-gevoel
Percentage 'Europees lidmaatschap is een goede zaak'	.926
Percentage 'België heeft voordeel gehaald uit Europees lidmaatschap'	.776
Percentage 'Zeer jammer mocht de EU ontbonden worden'	.720
Percentage 'Voor West-Europese eenmaking'	.710

De bovenstaande tabel tenslotte, toont een ander aspect van de principale componentenanalyse. De scores op alle vier de indicatoren zijn erg hoog, waardoor geconcludeerd kan worden dat de onderliggende dimensie, het Europa-gevoel, als een betrouwbare factor kan worden beschouwd.

2.2 Op zoek naar de Belgische knik

Nu we vastgesteld hebben hoe we het Europa-gevoel van de Belgische burgers gaan meten, kan ik verder gaan met de zoektocht naar een verklaring voor een eventuele knik. De volgende stap in dat proces is het vaststellen of er al dan niet sprake is van een plotse trendbreuk, een *shock*. Om dit te doen wordt gebruik gemaakt van een lineaire voorstelling van de factor die het Europa-gevoel meet.

De grafiek hierboven geeft aan hoe het Belgische Europa-gevoel fluctueerde over de tijd. Daarbij werd eveneens een polynome trendlijn toegevoegd. Uit deze grafiek blijkt dat de publieke opinie ten aanzien van de Europese Unie erg volatiel is. De verschillen tussen pieken en dalen zijn dermate groot en veelvuldig, dat er van een *unisono* gevoel nauwelijks sprake is. Eén van de stijlbreuken die er meteen uitspringt vinden we tussen 1991 en 1996. De steun voor de Europese Unie kende in België haar hoogtepunt ten tijde van Eurobarometer 35, in het voorjaar van 1991. Onze berekende factor geeft op dat moment een score van 4,68 voor het Belgische Europa-gevoel. Wat opvalt is dat er daarna meteen sprake is van een gestage, diepe val.

Die diepe val blijft duren tot in 1996 (met uitzondering van een opstoot in 1995), waar een gemiddelde score van -4,94 opgemeten wordt in Eurobarometer 45. Ten tijde van Eurobarometer 15 en 18 werden nog lagere cijfers vastgesteld, maar de vaststelling blijft dat het een historisch lage steun voor de Europese Unie betreft. Het is des te opvallender dat de grote wijziging van het absolute hoogtepunt naar een historisch dieptepunt zich voltrok in slechts vijf jaar.

2.3 Wie keerde Europa de rug toe?

Vooraleer we op zoek gaan naar het waarom van de verandering, lijkt het nuttig om ook even stil te staan bij de personen die hun mening hebben herzien. Talloze mensen steunden de Europese Unie in het begin van de jaren negentig, maar de perceptie keerde zich en de data brengen een serieuze daling aan het licht tegen het midden van de jaren negentig. Wie zijn de mensen die hun mening zo massaal en zo drastisch herzagen? Om dit te weten te komen analyseren we twee Eurobarometers van naderbij: Eurobarometer 35, toen de steun het hoogst was, en Eurobarometer 45, het dieptepunt van de plotse

roetsjbaan. We kunnen echter geen gebruik maken van ons Europa-gevoel, vermits niet alle variabelen aanwezig waren in beide Eurobarometers. Daarom werd gekozen voor de vraag die peilt naar de tevredenheid over het Europees lidmaatschap.

2.3.1 Politieke oriëntatie

Europees lidmaatschap is een goede zaak

Politieke oriëntatie	Eurobarometer 35 (1991)	Eurobarometer 45 (1996)	Vershil
Links	74,5%	47,9%	-26,6%
Centrum	63,1%	51,5%	-11,6%
Rechts	66,1%	50,5%	-14,6%

Een eerste wijziging vinden we bij de politiek links georiënteerde Belgen. Hoewel er ook bij de centrum en rechts georiënteerde Belgen veranderingen optreden, is de wijziging het meest manifest bij de linkse groep. Zoals uit de tabel blijkt, vonden links georiënteerde Belgen het Europees lidmaatschap in 1991 in grote mate een goede zaak (74,5 %). Vijf jaar later is dit percentage geslonken tot minder dan de helft (47,9 %). Terwijl de links georiënteerde groep in 1991 significant verschilde van de rest ($\chi^2 = 24,071$; $\alpha = 0,01$), is dit niet het geval in de peiling in 1996. De verandering gebeurde voornamelijk van ‘een goede zaak’ naar ‘geen van beide’. Het aantal burgers die het Europees lidmaatschap een slechte zaak vonden, nam niet significant toe ($P_1-P_2 = 0,045$; Interval = $\pm 0,059$).

Politieke oriëntatie: aandeel van respondentenpopulatie

Politieke oriëntatie	Eurobarometer 35 (1991)	Eurobarometer 45 (1996)	Vershil
Links	23%	31,3%	+8,3%
Centrum	48,9%	40,6%	-8,3%
Rechts	28,1%	28,2%	+0,1%

Wat eveneens opvalt, is dat het aandeel van de links georiënteerde burgers significant is toegenomen ($\chi^2 = 15,662$; $\alpha = 0,000$; $P_1-P_2 = 0,083$; Interval = $\pm 0,044$). Uit deze tabellen blijkt dat vooral burgers uit het centrum zijn opgeschoven naar links. Deze verschuiving doet vermoeden dat de burgers die zich in 1991 in het centrum bevonden en in 1996 waren opgeschoven naar links, deels verantwoordelijk zijn voor de dalende steun voor Europees lidmaatschap. Tijdens Eurobarometer 35 vonden we de laagste steun voor het Europees lidmaatschap namelijk bij de centrumcategorie.

2.3.2 Leeftijd van afstuderen

Een tweede verschil vinden we terug bij de leeftijd van het afstuderen¹⁴. Mensen die langer studeerden, vertonen meer steun voor het Europese lidmaatschap. Dit past in de conclusies van Hix (2005). Mensen met een hoog opleidingsniveau hebben vaker een groter menselijk kapitaal en kunnen meer profiteren van de vrije, ééngemaakte markt. Europese integratie biedt in die zin kansen om hun status te verhogen. De bevindingen van Abts en Swyngedouw (2007) – die gewag maakten van een beperkt effect van opleidingsniveau – worden dus niet bevestigd door mijn onderzoek. Ook overeenkomstig de theorie is de vaststelling dat studenten meer voor de Europese integratie te vinden zijn.

Europees lidmaatschap is een goede zaak

Leeftijd van afstuderen	Eurobarometer 35 (1991)	Eurobarometer 45 (1996)	Vershil
16 jaar of jonger	51%	38,3%	-12,7%
17-19 jaar	60,6%	42%	-18,6%
20-22 jaar	77,7%	62,4%	-15,3%
Student	70,1%	68%	-1,9%

Als we naar de gegevens van 1996 kijken (tabel hierboven), valt op dat de steun bij iedereen afneemt. Enkel de studenten blijken vrij bestendig te zijn. De steun voor het lidmaatschap zakt bij de categorie die het minst lang studeerde met 12,7 procent; bij de tweede categorie met 18,6 procent; en bij de derde categorie met 15,3 procent. Er valt met andere woorden niet meteen een lijn te trekken in het verlies. De leeftijd van het afstuderen speelt aldus geen al te grote rol.

2.3.3 Leeftijd

Niet alleen volgens leeftijd van afstuderen, ook volgens leeftijd *an sich* zien we een groot verschil (zie tabel hieronder). Net zoals Hix (2005) poneert (maar in tegenstelling tot wat Abts en Swyngedouw (2007) vonden), zijn jongeren meer voorstander van Europese integratie.

Europees lidmaatschap is een goede zaak

Leeftijd	Eurobarometer 35 (1991)	Eurobarometer 45 (1996)	Vershil
15-25 jaar	61,7%	61,7%	0%
26-35 jaar	64,1%	45,6%	-18,5%
36-45 jaar	63,4%	47,2%	-16,2%
46-55 jaar	66,7%	48,3%	-18,4%

¹⁴ Een betere parameter was misschien het opleidingsniveau, maar deze variabele werd niet opgenomen in beide Eurobarometers. Langer studeren betekent immers niet altijd een hoger opleidingsniveau.

56-65 jaar	62,4%	42,7%	-19,7%
66 jaar en ouder	59,5%	46,2%	-13,3%

Wat het verschil tussen 1991 en 1996 betreft, zien we dat de steun bij alle leeftijdscategorieën sterk daalt (variërend tussen 19,7 procent voor de categorie 56-65 jaar en 13,3 procent voor de categorie 66 jaar en ouder). We zien echter één uitzondering. Bij de jongste categorie blijft de steun helemaal gelijk. Dit valt dus te rijmen met de resultaten van het vorige hoofdstuk ‘Leeftijd van afstuderen’ en met de theorie van Hix. Studenten en jongeren blijken robuuster te zijn in hun steun voor het Europees lidmaatschap.

2.3.4 Inkomen

Speelt ook het inkomen een rol? In 1991 bleek dat de hogere inkomenscategorieën een sterkere steun aan de dag legden voor het Europees lidmaatschap¹⁵. Dit past eveneens in de theorie van Hix (2005).

Europees lidmaatschap is een goede zaak

Inkomen van het huishouden	Eurobarometer 35 (1991)	Eurobarometer 45 (1996)	Vershil
Categorie 1 (laagst)	58,2%	38,2%	-20%
Categorie 2	62,5%	48,7%	-13,8%
Categorie 3	68,9%	54,1%	-14,8%
Categorie 4 (hoogst)	80,7%	66,7%	-14%

Hoe hoger de inkomenscategorie, hoe meer burgers het Europees lidmaatschap een goede zaak vinden. Personen met een hoog inkomen kunnen nieuwe investeringsopportunities vinden de ééngemaakte markt. Deze trend blijft ook vijf jaar later overeind, hoewel er overall sprake is van een sterke daling in elke categorie (cfr. tabel hieronder). Ondanks deze consequente daling valt op dat de daling manifester is bij de laagste inkomenscategorie. Het percentage respondenten dat het lidmaatschap een goede zaak vindt, daalt met 20 procent tot 38,2.

2.3.5 Geslacht

Een opdeling volgens geslacht brengt al snel aan het licht dat mannen vaker voor het Europese lidmaatschap zijn. Dit weerspiegelt de tendens die ook Hix (2005) vond. Vrouwen zijn vooral vaker onbeslist, want het verschil in proportie ‘slechte zaak’ is niet significant (EB 35: $P_1 - P_2 = 0,018$; Interval = $\pm 0,037$; EB 45: $P_1 - P_2 = 0,065$; Interval = $\pm 0,076$).

¹⁵ Ook dit ligt in lijn van de resultaten ‘Leeftijd van afstuderen’. Hoger opgeleiden krijgen doorgaans immers een hoger loon.

Europees lidmaatschap is een goede zaak

Geslacht	Eurobarometer 35 (1991)	Eurobarometer 45 (1996)	Vershil
Man	70,5%	53,1%	-17,4%
Vrouw	56,2%	45,5%	-10,7%

Als we de vergelijking tussen 1991 en 1996 maken, blijkt dat het Europees lidmaatschap vooral van de mannen steun verliest. De proportie mannen die het lidmaatschap een goede zaak vindt, daalde met 17,4 procent. Bij de vrouwen daalde dit eveneens, zij het slechts met 10,7 procent. Er blijven evenwel significant meer mannen voor het Europese lidmaatschap ($P_1 - P_2 = 0,076$; Interval = 0,065). Ook het percentage mannen en vrouwen die het Europees lidmaatschap een slechte zaak vinden, stijgt significant ($P_1 - P_2 = 0,074$; Interval = $\pm 0,042$).

2.3.6 Frequentie politieke discussies

Mensen die over politiek discussiëren vinden het Europese lidmaatschap van België opvallend vaker een goede zaak. Dit blijkt uit de twee onderstaande tabellen. Dit is echter ook de groep die de grootste wijziging ondergaat tussen 1991 en 1996. Bij diegenen die vaak over politiek discussiëren, zien we een daling van meer dan 25 procent. Bij diegenen die dat nu en dan doen, stellen we een daling van goed 20 procent vast. Wie nooit over politiek discussieert, is tenslotte nauwelijks onderhevig aan verandering. De daling die we daar vaststellen is dan ook niet significant ($P_1 - P_2 = 0,054$; Interval = $\pm 0,077$).

Europees lidmaatschap is een goede zaak

Frequentie politieke discussies	Eurobarometer 35 (1991)	Eurobarometer 45 (1996)	Vershil
Vaak	87,4%	61,5%	-25,9%
Nu en dan	71,5%	51,2%	-20,3%
Nooit	47,2%	49,4%	+2,2%

Als we meer analyses doen, blijkt dat diegenen die nooit over politiek discussiëren niet langer de bovenhand hebben in de groep 'Europees lidmaatschap is een slechte zaak'. Terwijl ze in 1991 nog veruit de grootste score hadden, hebben ze in 1996 de laagste score. De meerderheid van diegenen die nooit over politiek discussiëren blijken zich vooral in de tussengroep te bevinden, die het Europees lidmaatschap geen goede zaak, maar ook geen slechte zaak vindt.

2.3.7 Burgerlijke stand

Binnen de burgerlijke stand zijn er op zich geen drastische verschillen. Enkel personen die apart wonen en weduwnaars/weduwes lijken het Europese lidmaatschap wat minder te steunen. Als we de

verschillen tussen 1991 en 1996 echter analyseren, blijkt dat er wel variatie is in de mate van de schommelingen. Vooral het percentage van de weduwnaars/weduwes en de gescheiden personen zakt aanzienlijk (respectievelijk 25,2 en 20,1 procent). Ook de getrouwde personen laten een grote verandering optekenen (een daling van 17,3 procent). Enkel bij de personen die apart wonen blijft de verandering beperkt (een daling van 2,2 procent).

Europees lidmaatschap is een goede zaak

Burgerlijke stand	Eurobarometer 35 (1991)	Eurobarometer 45 (1996)	Vershil
Alleenstaand	66,1%	59%	-7,1%
Getrouwd	64%	46,7%	-17,7%
Wettelijk samenwonend	62,5%	55,4%	-7,1%
Gescheiden	65%	44,9%	-20,1%
Apart wonend	50%	47,8%	-2,2%
Weduwnaar/weduwe	56,3%	31,1%	-25,2%

2.3.8 Besluit

Welke van deze factoren zijn nu doorslaggevend? Om dit te meten werd een regressieanalyse uitgevoerd. De afhankelijke variabele werd in dit geval de steun voor het Europees lidmaatschap. De onafhankelijke variabelen worden hieronder opgelijst.

Indicator	Gestandaardiseerde Beta coëfficiënt
Leeftijd van afstuderen	-0.188
Politieke discussies: frequentie	.127
Leeftijd	-0.115
Inkomen van het huishouden	-0.060
Politieke oriëntatie	.043
Geslacht	.022
Burgerlijke stand	-0.010

Zoals blijkt uit deze tabel is de leeftijd van het afstuderen de meest doorslaggevende variabele, gevolgd door de frequentie van politieke discussies. Daarnaast is ook de leeftijd van belang. De minst doorslaggevende variabelen zijn burgerlijke stand en geslacht.

2.4 Waarom verloor de EU haar aantrekkingskracht?

Nu we weten wie zijn mening wijzigde, kunnen we op zoek gaan naar de reden van deze ommekeer. Speelde een bepaalde gebeurtenis een belangrijke rol? Of keerde de perceptie zich gewoon tegen het Europese project zonder enige aanleiding? Om deze vraag tot een goed einde te brengen, nemen we de belangrijkste gebeurtenissen van de periode door.

Beyers en Bursens (2006) onderzochten eerder een soortgelijke trendbreuk in België. Zij onderzochten het verloop van de steun voor het Belgische lidmaatschap van de Europese Unie sinds het begin van de jaren negentig. Zij hadden vooral aandacht voor de plotse, steile daling in 1996. Hun studie leunt aan bij dit onderzoek omdat de sterke daling die zij vaststellen, kadert in de dalende trend die hier onderzocht wordt.¹⁶ Beide auteurs stellen dat een *'belangwekkende binnenlandse aangelegenheid gecombineerd met een sterke Europese betrokkenheid de ideale mix is om een uitgesproken Europese opinie uit te lokken'* (Beyers & Bursens, 2006, p. 97).

1981: Een eerste dieptepunt

Vooraleer ik over ga tot de analyse van de specifieke daling tussen 1991 en 1996, ga ik eerst op zoek naar de factoren die aan de basis lagen van het eerste manifeste dieptepunt in het Europa-gevoel. Dit dieptepunt situeert zich in 1981, na een periode waarin de koopkracht een dalende trend vertoont. De werkloosheidsproblematiek wordt in deze periode zwaar aangepakt, wat niet zonder gevolgen blijft voor de staatskas: de financiële crisis van de staat wordt uitgediept en versterkt. De recessie van 1980-1982 en het 'tweede olieschok'-offensief luiden de start van het neoliberalisme in (Meynen, 2005; Witte & Meynen, 2006).

Het valt duidelijk op dat de eerste daling in het Europa-gevoel gepaard gaat met een ongunstige economische conjunctuur, waar een nieuwe politieke invalshoek steeds meer terrein wint. Echt de vinger leggen op de oorzaak van de plotse, steile daling is echter moeilijk.

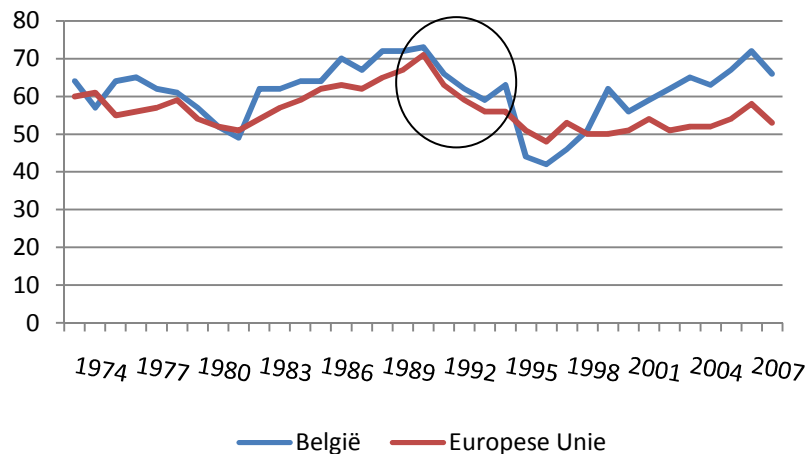
1991: De trend verschuift radicaal

De nieuwe, dalende trend valt samen met de bespreking en de ratificatie van het Verdrag van Maastricht. Het zou dus een logische gevolgtrekking zijn om de sterke daling in onze data toe te wijzen aan de goedkeuring van dit specifieke verdrag. De Economische Gemeenschap werd in 1992 getransformeerd in de Europese Unie en de 'drie pijlers' werden ingevoerd. De economische soevereiniteit opgeven kan nog voor de meeste burgers, maar nu ook een politieke arm maken aan het Europese project? Hix (2005) maakt in dit geval gewag van het einde van de 'permissieve consensus'.

---

¹⁶ De trend die Beyers en Bursens (2006) vonden, stemt in grote mate overeen met de trend die mijn Europa-gevoel volgt. De daling die ik sinds 1991 vaststel, is echter steiler dan de daling die Beyers en Bursens vonden in hun studie naar het Europees lidmaatschap. Dit kan erop wijzen dat de daling van mijn andere indicatoren manifester was dan de daling in de steun voor het Europees lidmaatschap.

Tijdens het ratificatieproces van het Verdrag van Maastricht dook voor het eerst wijdverspreide tegenkanting ten aanzien van de Europese Unie op. Beyers en Bursens (2006) stellen echter dat de ratificatie van het verdrag haast rimpelloos verliep in België, maar dat België enkel de neergaande trend volgde die we ook in heel Europa zagen. De indicator die peilt naar de steun voor het Europese lidmaatschap geeft inderdaad dit beeld (zie onderstaande grafiek, 1991-1994).

Mijn geconstrueerde Europa-gevoel ondersteunt deze stelling gedeeltelijk. De steun voor het Europese project begon namelijk al af te kalven vooraleer er sprake was van het Verdrag van Maastricht (wat de invloed van het Verdrag van Maastricht dus relativeert). Ik heb met opzet het woord ‘gedeeltelijk’ erbij gezet, omdat er mogelijk wel sprake was van een *awareness* bij het publiek van een upgrade van het Europese project. De ondertekening van het Verdrag van Maastricht kwam immers niet uit de lucht gevallen. Eind 1991 was er al sprake van een ontwerpverdrag. Het past echter niet binnen het bestek van deze masterproef om te onderzoeken of er sprake is van een causaal verband tussen een zekere *awareness* bij het publiek of de ratificatie van het verdrag enerzijds en het afkalven van de steun voor het Europese project anderzijds.

Behalve het Verdrag van Maastricht, is er volgens Meynen (2005) en Witte en Meynen (2006) ook sprake van een economische recessie die tussen 1991 en 1993 opduikt. Volgens deze auteurs is de recessie de crisis van een bepaalde combinatie tussen neoliberalisme en sociale planning. Massawerkloosheid is slechts één van de gevolgen, want de onmogelijkheid van een nieuw Sociaal Pact belichaamt de onkunde van de staat om te geven wat burgers willen. Deze crisis zorgt bijgevolg voor een verdieping van het postreformisme. Het herstel dat zich vanaf 1994 situeert, wordt niet meteen weerspiegeld in het Europa-gevoel. Dit valt te verklaren omdat de burgers naast de economische conjunctuur ook een impact ondervinden van de staatsuitgaven. De ontwikkeling van een Europese Economische en Monetaire Unie (EMU) dwingt de staat tot een verdere neoliberalisering

van de nationale staatsapparaten en loopt samen met de soberheidspolitiek: staten die willen toetreden tot de EMU moeten strenge budgettaire normen naleven.

1995: Opstoot van Europositivisme

In de periode rond 1995 wordt de sterke daling kort omgebogen en krijgen we een opstoot van Europositivisme in België. Deze opvallende stijging in een patroon van consequente daling kan toegeschreven worden aan de kandidatuur van de Belgische politicus Jean-Luc Dehaene om Jacques Delors op te volgen als Commissievoorzitter. Dehaene kon een grote populariteit claimen en mede dankzij het Britse veto tegen hem (en de manier waarop), steeg de populariteit van de Europese Unie navenant. De Europese visie van Dehaene werd alom gedeeld en dat wordt weerspiegeld in het Europa-gevoel (Beyers & Bursens, 2006). Ook de heropleving van de economie kan hier een impact gehad hebben (Witte & Meynen, 2006).

1996: Naar een historisch dieptepunt

De opstoot blijkt van korte duur te zijn en de trend die zich sinds 1991 manifesteerde, zet zich radicaal voort. De diepste duik valt hier te situeren. In één jaar tijd duikt het Europa-gevoel van 0,27 in 1995 naar -4,17 in 1996. Daar is het dieptepunt bereikt.

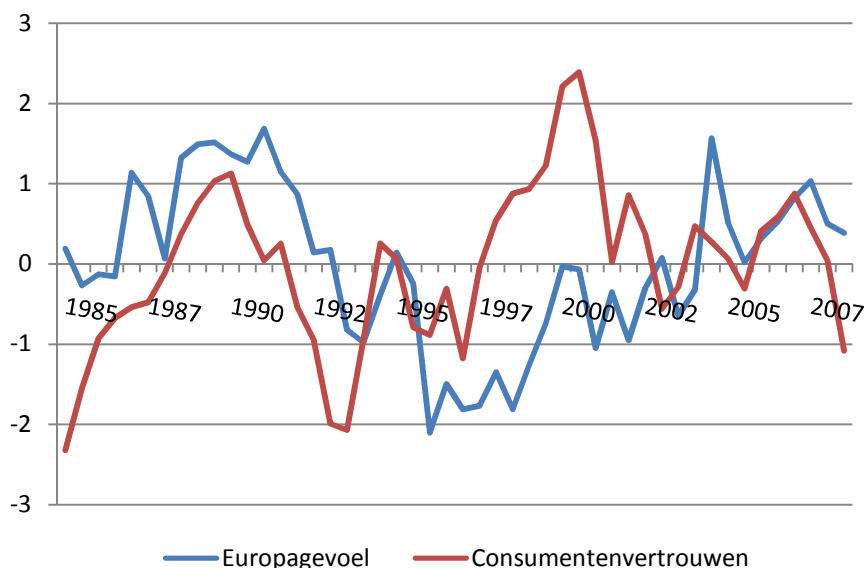
Een verklaring lijkt hier niet ver te zoeken. Beyers en Bursens (2006) halen net als Witte en Meynen (2006) het strikte Belgische besparingsbeleid aan, dat onder impuls van een Europees project (de toetreding tot de Europese Monetaire Unie) probeerde het begrotingstekort en de overheidsschuld aan te zuiveren. Daarenboven is er ook sprake van het Pact voor stabiliteit en groei uit 1996. Dat de Belgische regering erop bleef hameren dat dit begrotingsbeleid expliciet verliep volgens de Europese convergentiecriteria, deed de Europese populariteit geen goed. Deze these past trouwens in het eerder aangehaalde verhaal dat een belangrijke binnenlandse aangelegenheid samen met een sterke Europese betrokkenheid garant staat voor een uitgesproken Europese opinie. Aanvullend zeggen Beyers en Bursens (2006) dat ook de Dutroux-affaire, de crisis rond de dulle koeienziekte of de sluiting van Renault-Vilvoorde en Forges de Clabecq geen gebeurtenissen waren die het vertrouwen en de steun voor de Europese Unie opnieuw konden herstellen. Witte en Meynen (2006) gaan hier ook op in en zeggen dat de crisisachtige verdieping van het postreformisme zich niet louter uitte in de economische conjunctuur. De moord op André Cools, de Agusta-zaak, de Dassault-zaak, illegale partijfinanciering, het hormonendossier, fiscale fraudedossiers, autozwendel, drugshandel, ... : een heuse legitimiteitscrisis steekt de kop op en gaat verder dan politiek of economie. De opkomst van de Witte Beweging met haar apolitieke protest is de exponent van een verwerping van het neoliberalisme.

1997: het vertrouwen lijkt hersteld

Na 1996 gaat de curve opnieuw in stijgende lijn. Meynen (2005) en Witte en Meynen (2006) verwijzen onder meer naar de toegenomen staatseffectiviteit na de federalisering van België. De

neoliberale economische politiek wordt verlaten en er wordt werk gemaakt van stabilisering. De combinatie van gecontroleerde staatsfinanciën en gecontroleerde loonlasten past in het kader dat Europa biedt. De hoge vlucht die het Europa-gevoel neemt valt zo onder meer samen met de derde cyclus van het neoliberalisme, die start met de crash van de dot.com-bubbel en de aanslagen op 11 september ('9/11'). België speelt een voortrekkersrol in het multilateralisme (tijdens de Irak-oorlog in 2003) en neemt het voortouw in de Lissabonstrategie, die Europa tegen 2010 de meest competitieve kenniseconomie ter wereld wil maken. België poogt op die manier dus een leidende rol op te eisen in Europa: *'België ontleent sinds 2001 zijn identiteit binnen de internationale betrekkingen steeds meer aan de rol van Brussel als hard core van Europa – van een Europa dat in toenemende mate zijn eigen concurrentiepositie naar voren schuift en zich positioneert als een zelfstandige macht'* (Geciteerd in: Witte & Meynen, 2006, p. 173). Deze houding wordt vertaald in een stijgende steun van de Belgische publieke opinie voor Europa.

Een constante in de mogelijke verklaringen voor de trend van het Europa-gevoel situeert zich bij de economische conjunctuur. Daarom lijkt het nuttig om hier een economische analyse te maken. Kleinnijenhuis (2009) toont bijvoorbeeld aan dat economische informatie een impact heeft op het consumentenvertrouwen. Maar heeft dit consumentenvertrouwen ook invloed op het Europa-gevoel? Om dit te berekenen neem ik het consumentenvertrouwen van de Belgen sinds 1985 erbij en vergelijk dit met de trend in het Europa-gevoel. Beide waardes werden opnieuw gestandaardiseerd om tot een gelijkaardige schaal te komen.

De grafiek toont aan dat de trend slechts gedeeltelijk gelijk loopt. Over de volledige periode is er geen sprake van een significante correlatie, maar indien we de trendlijn opsplitsen in de periode voor 1996 en de periode na 1996 vinden we wel een significante correlatie: voor 1996 is er een sterke correlatie

(0.669, $\alpha = 0,01$). Dit lijkt er op te wijzen dat economie lang een beslissende rol gespeeld heeft. Vooral de grote besparingen voor de toetreding tot de EMU zullen hier belangrijk geweest zijn. In de periode na 1990 keldert zowel het Europa-gevoel als het consumentenvertrouwen. Opvallend echter is dat de daling niet aanhoudt tot in 1996, wat deze these dan weer ondergraaft.

Dat de correlatie niet geldt voor de tweede helft van de curve, toont misschien aan dat de impact van negatief consumentenvertrouwen op het Europa-gevoel veel groter is dan de impact van positief consumentenvertrouwen. Het zou echter voorbarig zijn om deze conclusies te generaliseren zonder verder onderzoek.

2.5 Besluit

In dit deel van het onderzoek werd getracht na te gaan in welke mate gebeurtenissen een invloed kunnen hebben op de publieke opinie. Gewapend met de gegevens van dit onderzoek blijft het moeilijk om causale verbanden aan te duiden. De complexiteit van een abstract begrip als ‘publieke opinie’ is dermate groot dat gebeurtenissen slechts een klein deel uitmaken van het geheel.

Niettemin heb ik gepoogd om wat klaarheid te scheppen over eventuele aanleidingen. Hand in hand met het profiel van de meest volatiele personen, kan gesteld worden dat deze gebeurtenissen wel degelijk een impact gehad kunnen hebben. We moeten opletten voor veralgemeningen, maar het profiel van deze fictieve persoon is duidelijk. De persoon bij wie we de grootste kans hebben om een daling vast te stellen in de steun voor het Europees lidmaatschap, is een man tussen de 56 en 65 jaar met een laag inkomen, die vaak politieke discussies voert en politiek links georiënteerd is. Vooral zijn opleidingsniveau, leeftijd en de frequentie van zijn politieke discussies zijn daarbij doorslaggevend. Burgerlijke stand of geslacht spelen een kleinere rol.

Als we dit even terugkoppelen naar de gebeurtenissen, komen we al snel terecht bij de ééngemaakte markt na het Verdrag van Maastricht. Het profiel voert ons in de richting van oudere arbeiders, die vrees hebben voor de Europese markt en bang zijn voor de sluiting van Renault-Vilvoorde. Deze these past overigens in de theorie van Hix (2005), die stelt dat laag geschoolden minder goed kunnen anticiperen op de ééngemaakte markt. Arbeiders zijn daarenboven traditioneel gelieerd aan de linkse kant van het politieke spectrum. De stijging in 1995 kan desgevallend teruggevoerd worden op hun politieke interesse. Apolitieke mensen zullen misschien minder beïnvloed worden door het zogenaamde *Dehaene-effect*.

Ondanks deze plausibele redenering, moet er nogmaals gewaarschuwd worden voor veralgemeningen en causaliteit. De publieke opinie is dermate complex dat het gissen blijft, zeker in een masterproef met een beperkt onderzoek.

Conclusie

In deze masterproef heb ik getracht een antwoord te vinden op de vraag welke factoren een rol spelen in de vorming van democratische disaffectie. De manier waarop democratie functioneert en het vertrouwen in politieke instellingen stonden daarbij centraal. De focus lag daarbij in de eerste plaats op de theorie en in de tweede plaats op de concrete casus van de Europese Unie.

Een eerste prominente vaststelling is dat democratie op zich helemaal niet ter discussie staat. De crisis van de democratie die vooral in de jaren zeventig en tachtig opspeelde heeft echter weinig te maken met de problemen van vandaag. Vandaag de dag hebben mensen het vertrouwen verloren in politici en de politieke klasse, maar het regime zelf staat niet ter discussie. Daarom wordt in de literatuur gewag gemaakt van het concept democratische disaffectie. Burgers zijn de affiniteit met het politieke establishment kwijt en laten politiek voor wat het is. De gevolgen zijn legio: de politieke participatie loopt terug, protestpolitiek wordt gevoed, de stabiliteit van regimes komt in het gedrang en nieuwe kanalen voor burgervertegenwoordiging vinden ingang.

In de literatuur vond ik daarvoor vier grote verklaringen. Een eerste aspect is dat van de toegenomen *informatie*. Het is niet zo dat politici meer fout doen, wel is het zo dat fouten meer in de verf gezet worden. Een tweede aspect raakt aan de toegenomen complexiteit en verscheidenheid in onze *samenleving* op het vlak van socio-culturele eigenschappen. De maatschappij van vandaag is lang niet zo homogeen als vroeger en deze heterogeniteit brengt diverse en vaak tegenstrijdige eisenpakketten met zich mee. Politici kunnen niet aan al deze eisen tegemoet komen en worden aldus voor een toenemend aantal keuzes geplaatst. Het derde aspect in de literatuur verwijst naar de *politieke prestaties* zelf. Het is niet zo dat deze prestaties per definitie slechter zijn dan vroeger, wel hebben ze deze perceptie tegen. Een rode draad bij dit aspect is echter wel een gebrek aan duidelijke en onomstreden parameters. Diverse auteurs brengen de meest uiteenlopende voorstellen aan, maar over geen enkele indicator bestaat unanimiteit. Het vierde en laatste aspect dat ik belicht heb, gaat over de *institutionele factoren*. De ontstaansreden van de klassieke partijen is voorbijgestreefd en de politieke partijen zijn net als de representatieve organen niet langer adequaat aangepast aan de gewijzigde natuur van democratische politiek. Wel is het zo dat de publieke opinie in landen met een traditie in burgerlijke vrijheden meer vertrouwen heeft in het politieke systeem. En dit geldt eveneens voor staten met een meerderheidssysteem of met een meerpartijensysteem.

In mijn literatuuronderzoek lag de focus niet louter op de theoretische aspecten van democratische disaffectie. Ook de Europese Unie kreeg een centrale plaats, waarbij ik poneer dat deze een exponent

is van dit fenomeen. De literatuur was echter niet rechtlijnig in het bevestigen van deze hypothese. De ene auteur maakt gewag van een lage *saliency* (met verwijzing naar de grote consensus onder de belangrijkste politieke partijen), de andere auteur gelooft dat het Europese integratievraagstuk wel degelijk weegt op Europese en nationale politieke competitie. Van een consensus kan dus niet gesproken worden.

Ook over het veel besproken *democratisch deficit* van de Europese Unie is er geen eensgezindheid. Bepaalde auteurs zien geen reden om discussie voort te zetten, vermits de EU in hun ogen respectievelijk technocratisch regulerend en intergouvernementeel is. De lidstaten op zich zijn democratisch en dus hoeft de EU niet gedemocratiseerd te worden. Een tweede groep auteurs draagt dan weer aan dat de EU moet voldoen aan de criteria van liberaal-democratische staten. Europa heeft immers herverdelende functies, maar voldoet niet aan de democratische grondbeginselen.

Een derde conclusie uit het hoofdstuk over Europa plaatst de mening van de *publieke opinie* centraal. Daaruit blijkt dat publieke steun voor politieke instellingen cruciaal is, niet louter om normatieve redenen, maar ook omwille van de invloed op het gedrag van deze instellingen. Eensgezindheid over de weg die Europa moet inslaan vinden we ook hier niet terug. Bijgevolg is de EU een relatief gemakkelijk doelwit voor democratisch disaffectie.

In het tweede, methodologische luik van mijn masterproef had ik aandacht voor twee zaken: de publieke opinie op nationaal niveau en de publieke opinie op individueel niveau. Wat het nationale niveau betreft, kwam aan het licht dat er een zekere universele trend bestaat in de tevredenheid over democratie en in het vertrouwen in de Europese instellingen. Dit kan er op duiden dat de EU leeft bij de bevolking en dat metingen op Europees niveau niet louter doorslagjes zijn van nationale metingen. Enkel in het geval van België was er een opvallende gelijkenis tussen de tevredenheid over Europese en nationale democratie.

Ook op het nationale niveau had ik aandacht voor de invloed van landspecifieke factoren. Daaruit leerde ik vooral dat inwoners van kleine en pro-Europese lidstaten meer vertrouwen hebben in de Europese politieke instellingen. Analyses van factoren gerelateerd aan de staatsstructuur brachten daarentegen geen impact aan het licht. Over de tevredenheid over de Europese democratie vond ik geen eenduidige resultaten in de grootte van een land of de staatsstructuur van een lidstaat. Een positieve houding ten opzichte van de EU kan wel doorslaggevend zijn, maar deze vaststelling werd slechts door één casusstudie bekomen. Dit generaliseren zou een stap te ver zijn.

De studie van de publieke opinie op het individueel niveau peilde naar de volatiliteit van personen en naar de impact van gebeurtenissen. De casus België leert ons eerst dat de meest volatiele personen vaak laag opgeleid zijn, tegen hun pensioen aan zitten en frequent over politiek discussiëren. Burgerlijke stand of geslacht spelen hierbij een kleinere rol.

Uit deze casusstudie bleek ook dat de Europese Unie op zich niet voldoende is om de publieke opinie sterk te beroeren. Een sterke Europese betrokkenheid moet samenvallen met een belangrijke binnenlandse aangelegenheid vooraleer burgers een uitgesproken mening over Europa postuleren. Ook bleek dat een negatieve economische conjunctuur vaak een rol speelt bij een dalende trend in het Europa-gevoel. Het grootste voorbeeld daarvan vinden we tussen 1991 en 1996, toen het Europa-gevoel sterk daalde tijdens de grote besparingen voor de toetreding tot de EMU.

Ondanks deze conclusies, moet ik toegeven dat niet elke vraag een gepast antwoord heeft gekregen in dit onderzoek. De impact van gebeurtenissen op de individuele burgers blijft bijvoorbeeld erg moeilijk om te meten. Causaliteit is erg moeilijk vast te stellen en dit geldt des te meer voor een abstract begrip als 'de publieke opinie'. En ook het andere centrale concept 'democratische disaffectie' bleek moeilijk te operationaliseren. Zeker in het bestek van een masterproef was het moeilijk om dergelijke, ambitieuze onderzoeken tot een goed einde te brengen.

Bijlagen

Bijlage 1

Correlations

		Percentage Europeanen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Percentage Britten 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Europeanen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 20	,835** 20	,149 ,532 20	,521* ,018 20	,754** ,000 20	,451* ,046 20
Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,835** 20	1 20	,146 ,540 20	,602** ,005 20	,789** ,000 20	,301 ,197 20
Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,149 ,532 20	,146 ,540 20	1 20	,169 ,476 20	,466* ,038 20	,459* ,042 20
Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,521* ,018 20	,602** ,005 20	,169 ,476 20	1 20	,612** ,004 20	,161 ,498 20
Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,754** ,000 20	,789** ,000 20	,466* ,038 20	,612** ,004 20	1 20	,379 ,099 20
Percentage Britten 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,451* ,046 20	,301 ,197 20	,459* ,042 20	,161 ,498 20	,379 ,099 20	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Bijlage 2

Correlations

		Percentage Europeanen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Europeanen 'Tevreden met de manier waarop de Europese democratie functioneert'
Percentage Europeanen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 39	,391 ,088 20
Percentage Europeanen 'Tevreden met de manier waarop de Europese democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,391 ,088 20	1 20

Correlations

		Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 41	,910** 20
Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,910** 20	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 40	-,044 19
Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-,044 19	1 20

Correlations

		Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 40	,576** 19
Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,576** 19	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Correlations

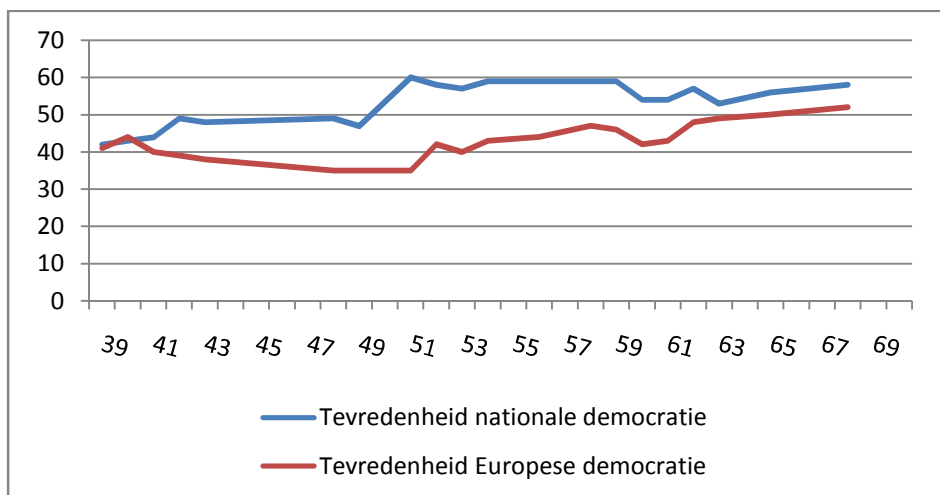
		Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 40	,459* 19
Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,459* 19	1 20

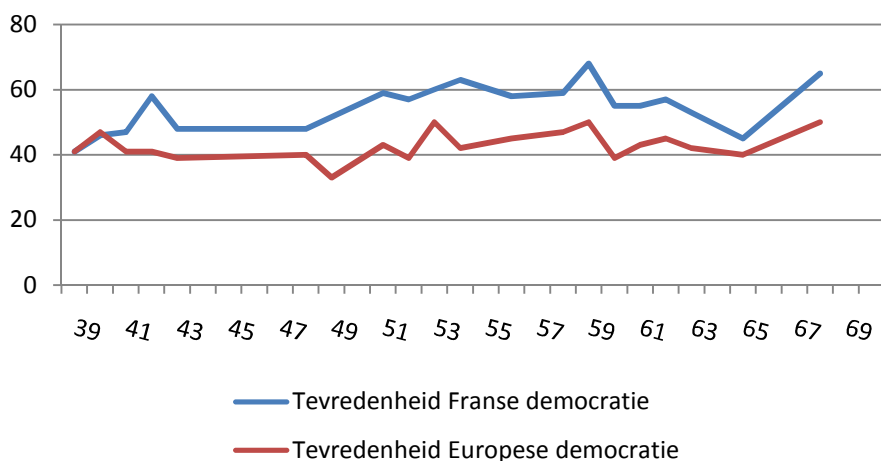
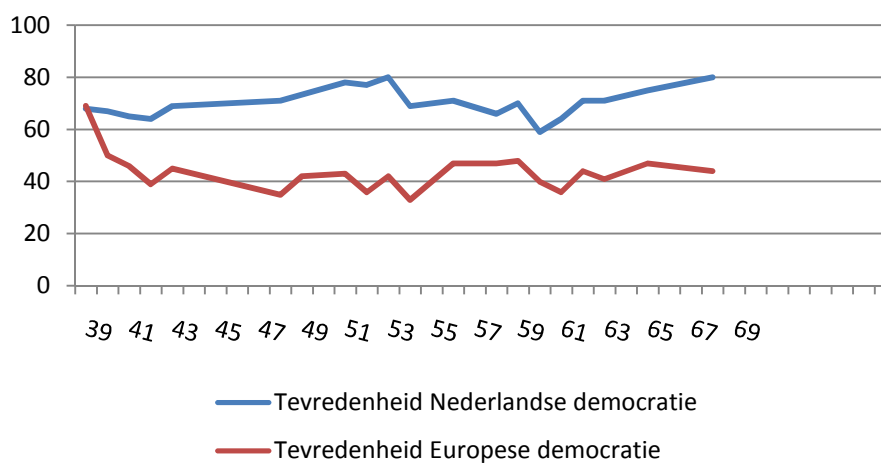
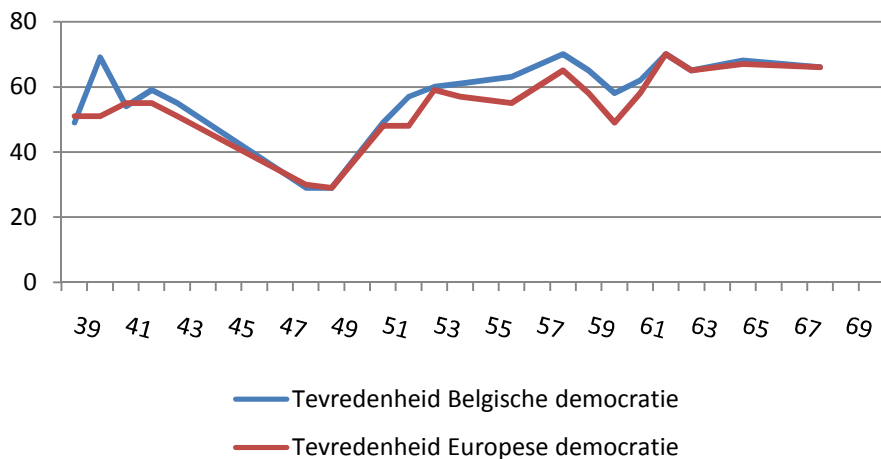
* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

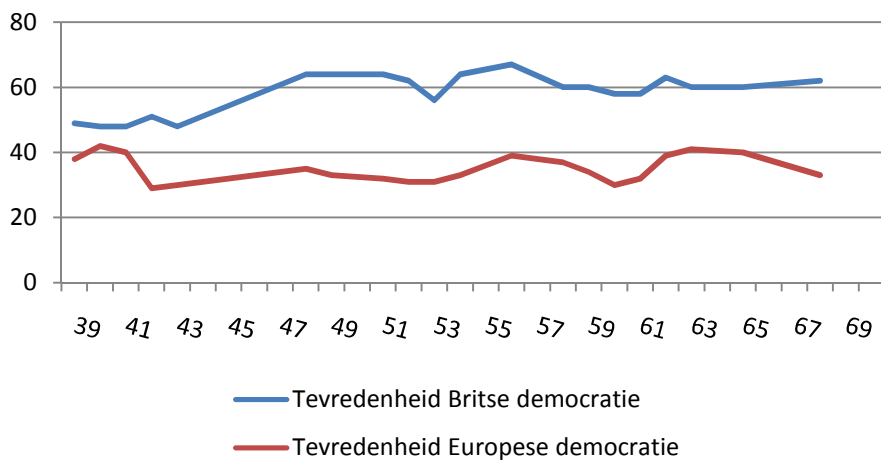
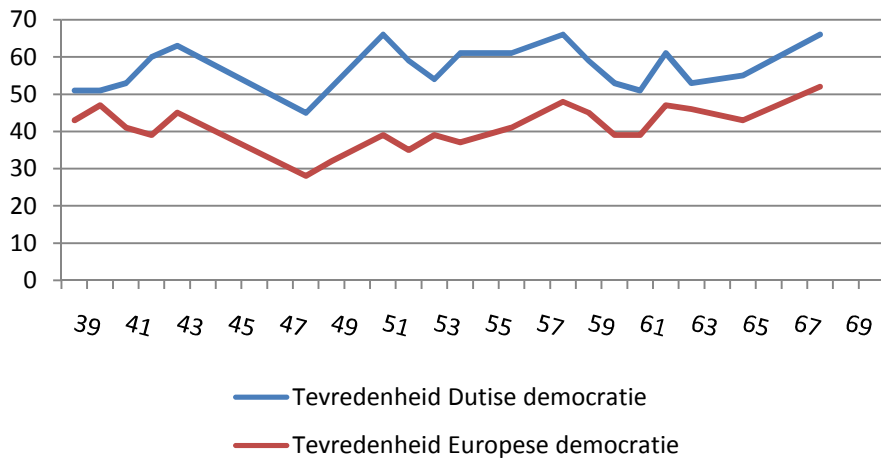
Correlations

		Percentage Britten 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Britten 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Britten 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 40	-,044 19
Percentage Britten 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-,044 19	1 20

Bijlage 3

Bijlage 4

Correlations

		Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Percentage Britten dat vertrouwen heeft in de Europese Unie
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 13	,864** ,000 12	,897** ,000 12	,820** ,001 12	,965** ,000 12	,870** ,000 12
Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,864** ,000 12	1 ,011 12	,701* ,011 12	,662* ,019 12	,782** ,003 12	,741** ,006 12
Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,897** ,000 12	,701* ,011 12	1 ,011 12	,850** ,000 12	,830** ,001 12	,669* ,017 12
Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,820** ,001 12	,662* ,019 12	,850** ,000 12	1 ,000 12	,721** ,008 12	,610* ,035 12
Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,965** ,000 12	,782** ,003 12	,830** ,001 12	,721** ,008 12	1 ,000 12	,911** ,000 12
Percentage Britten dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,870** ,000 12	,741** ,006 12	,669* ,017 12	,610* ,035 12	,911** ,000 12	1 12

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Percentage Britten dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 20	,428 ,060 20	,783** ,000 20	,762** ,000 20	,815** ,000 20	,623** ,003 20
Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,428 ,060 20	1 ,017 20	,527* ,017 20	,099 ,677 20	,432 ,057 20	,146 ,538 20
Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,783** ,000 20	,527* ,017 20	1 ,017 20	,601** ,005 20	,771** ,000 20	,308 ,186 20
Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,762** ,000 20	,099 ,677 20	,601** ,005 20	1 ,000 20	,411 ,072 20	,407 ,075 20
Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,815** ,000 20	,432 ,057 20	,771** ,000 20	,411 ,072 20	1 ,000 20	,412 ,071 20
Percentage Britten dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,623** ,003 20	,146 ,538 20	,308 ,186 20	,407 ,075 20	,412 ,071 20	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Percentage Britten dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 20	,682** ,001 20	,678** ,001 20	,524* ,018 20	,884** ,000 20	,560* ,010 20
Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,682** ,001 20	1 20	,553* ,011 20	,002 ,994 20	,692** ,001 20	,284 ,225 20
Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,678** ,001 20	,553* ,011 20	1 20	,347 ,134 20	,713** ,000 20	,233 ,322 20
Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,524* ,018 20	,002 ,994 20	,347 ,134 20	1 20	,230 ,329 20	,281 ,231 20
Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,884** ,000 20	,692** ,001 20	,713** ,000 20	,230 ,329 20	1 20	,372 ,106 20
Percentage Britten dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,560* ,010 20	,284 ,225 20	,233 ,322 20	,281 ,231 20	,372 ,106 20	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Percentage Britten dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 19	-,076 ,924 4	,571 ,429 4	,661 ,339 4	,267 ,733 4	,145 ,855 4
Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-,076 ,924 4	1 4	,436 ,564 4	-,659 ,341 4	-,851 ,149 4	,665 ,335 4
Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,571 ,429 4	,436 ,564 4	1 4	,374 ,626 4	,074 ,926 4	-,071 ,929 4
Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,661 ,339 4	-,659 ,341 4	,374 ,626 4	1 4	,897 ,103 4	-,632 ,368 4
Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,267 ,733 4	-,851 ,149 4	,074 ,926 4	,897 ,103 4	1 4	-,875 ,125 4
Percentage Britten dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,145 ,855 4	,665 ,335 4	-,071 ,929 4	-,632 ,368 4	-,875 ,125 4	1 4

Correlations

		Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Percentage Britten dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 17	,821** 9	-,305 10	,403 7	,913** 10	,763* 10
Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,821** 9	1 9	,083 9	,679 6	,776* 9	,435 9
Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-,305 10	,083 9	1 10	,500 7	-,310 10	-,686* 10
Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,403 7	,679 6	,500 7	1 7	,194 7	,127 7
Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,913** 10	,776* 9	-,310 10	,194 7	1 10	,636* 10
Percentage Britten dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,763* 10	,435 9	-,686* 10	,127 7	,636* 10	1 10

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Percentage Britten dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 20	,677 5	,291 13	-,026 7	,854** 13	,327 3
Percentage Belgen dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,677 5	1 5	,906* 5	-,943 4	,653 5	,397 3
Percentage Nederlanders dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,291 13	,906* 5	1 13	-,183 7	,218 13	,866 3
Percentage Fransen dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-,026 7	-,943 4	-,183 7	1 7	-,250 7	-,500 3
Percentage Duitsers dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,854** 13	,653 5	,218 13	-,250 7	1 13	-,945 3
Percentage Britten dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,327 3	,397 3	,866 3	-,500 3	-,945 3	1 3

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Unie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 13	,716** 13	,808** 13	,900** 13	,626* 11	,948** 13
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in het Europees Parlement	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,716** 13	1 20	,848** 20	,597** 19	,625** 17	,554* 20
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Commissie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,808** 13	,848** 20	1 20	,852** 19	,832** 17	,763** 20
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Raad van Ministers	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,900** 13	,597** 19	,852** 19	1 19	,871** 17	,930** 19
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in het Europees Hof van Justitie	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,626* 11	,625** 17	,832** 17	,871** 17	1 17	,826** 17
Percentage Europeanen dat vertrouwen heeft in de Europese Centrale Bank	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,948** 13	,554* 20	,763** 20	,930** 19	,826** 17	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Bijlage 5

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	20	29	70	54,35	10,767
Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	20	28	52	41,25	5,748
Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	20	33	69	43,70	7,596
Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	20	33	50	42,85	4,392
Valid N (listwise)	20				

Correlations

		Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 20	,789** 20
Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,789** 20	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 20	,169 20
Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,169 20	1 20

Correlations

		Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 20	,146 ,540 20	,602** ,005 20	,789** ,000 20
Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,146 ,540 20	1 20	,169 ,476 20	,466* ,038 20
Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,602** ,005 20	,169 ,476 20	1 20	,612** ,004 20
Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,789** ,000 20	,466* ,038 20	,612** ,004 20	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 41	,910** ,000 20
Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,910** ,000 20	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 40	,459* 19
Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,459* 19	1 20

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 40	-,044 19
Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-,044 19	1 20

Correlations

		Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation	1	,576**
	Sig. (2-tailed)		,010
	N	40	19
Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation	,576**	1
	Sig. (2-tailed)	,010	
	N	19	20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Bijlage 7

Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Percentage Fransen dat voor West-Europese eenmaking is	31	69	86	77,94	4,953
Percentage Britten dat voor West-Europese eenmaking is	32	53	74	63,94	5,547
Percentage Fransen dat lidmaatschap een goede zaak vindt	65	43	74	56,02	7,952
Percentage Britten dat lidmaatschap een goede zaak vindt	67	23	57	37,46	8,256
Percentage Fransen dat gelooft dat hun lidstaat voordeel haalde uit Europees lidmaatschap	50	39	60	50,28	5,230
Percentage Britten dat gelooft dat hun lidstaat voordeel haalde uit Europees lidmaatschap	49	25	49	37,10	5,828
Percentage Fransen dat ontbinding van de EU zeer jammer zou vinden	36	28	56	44,97	7,020
Percentage Britten dat ontbinding van de EU zeer jammer zou vinden	44	14	37	24,43	5,525
Valid N (listwise)	18				

Correlations

		Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 40	,576** 19
Percentage Fransen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,576** 19	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Britten 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Britten 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Britten 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 40	-,044 19
Percentage Britten 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-,044 19	1 20

Correlations

		Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 41	,910** 20
Percentage Belgen 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,910** 20	1 20

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Correlations

		Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 40	-,044 19
Percentage Nederlanders 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	-,044 19	1 20

Correlations

		Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'
Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop de nationale democratie functioneert'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 40	,459* 19
Percentage Duitsers 'Tevreden met de manier waarop democratie functioneert op Europees niveau'	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,459* 19	1 20

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Bibliografie

Abts, K., & Swyngedouw, M. (2007). Support for European integration and the EU in Belgium. Economic interests, Cultural Attachment and Political Distrust. *IntUne Papers* , 1-42.

Beyers, J., & Bursens, P. (2006). *Europa is geen buitenland. Over de relatie tussen het federale België en de Europese Unie*. Leuven: Acco.

Clarke, H. D. (2000). Refutations Affirmed: Conversations Concerning the E-Euro-Barometer Values Battery. *Political Research Quarterly* , 53 (3), 477-494.

Dalton, R. J. (1999). Political Support in Advanced Industrial Democracies. In P. Norris, *Critical citizens: global support for democratic government* (pp. 57-77). Oxford: Oxford University Press.

Devos, C. (2009, Mei 16). *Stemmen met de middelvinger*. Opgeroepen op Mei 16, 2009, van De Redactie: <http://www.deredactie.be/cm/vrtnieuws/opinieblog/1.529000>

Ehin, P. (2008). Competing Models of EU Legitimacy: the Test of Popular Expectations. *Journal of Common Market Studies* , 46 (3), 619-640.

Eurobarometer. (2008, September). *Burgers en de Europese verkiezingen van 2009. Resultaten voor België*. Opgeroepen op Oktober 25, 2008, van Eurobarometer Special Surveys: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_299_be_nl.pdf

Follesdal, A., & Hix, S. (2006). Why there is a Democratic Deficit in the EU. *Journal of Common Market Studies* , 44 (3), 533-562.

Gabel, M. (2003). Public Support for the European Parliament. *Journal of Common Market Studies* , 41 (2), 289-308.

Hardin, R. (2000). The Public Trust. In S. J. Pharr, & R. D. Putnam, *Disaffected democracies: what's troubling the trilateral countries?* (pp. 31-51). Princeton: Princeton University Press.

Hix, S. (2005). *The political system of European Union*. New York: Palgrave MacMillan.

Hooghe, L. (1999). Supranational activists or intergovernmental agents? Explaining the orientations of senior commission officials toward European integration. *Comparative Political Studies* , 32 (4), 435-463.

Huntington, S. P. (2000). Foreword. In S. J. Pharr, & R. D. Putnam, *Disaffected democracies: what's troubling the trilateral countries?* (pp. xxiii-xxvi). Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, R. (1999). Postmodernization Erodes Respect for Authority, but Increases Support for Democracy. In P. Norris, *Critical citizens: global support for democratic government* (pp. 236-256). Oxford: Oxford University Press.

Kaase, M., & Newton, K. (1995). The Growth and Decline of the State? In M. Kaase, & K. Newton, *Beliefs in government* (pp. 65-96). New York: Oxford University Press Inc.

Kampen, J. K., & Van de Walle, S. (2003). *Het vertrouwen van de Vlaming in de overheid opgesplitst naar dimensie en indicatoren*. Brussel: Administratie Planning en Statistiek.

Kleinnijenhuis, J. (2009). Financial crisis news: Short-term and long-term effects on consumer trust and stock exchange rates. *Etmaal voor de Communicatiewetenschap* (pp. 1-21). Radboud Universiteit Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.

Klingemann, H.-D. (1999). Mapping Political Support in the 1990s: A Global Analysis. In P. Norris, *Critical citizens: global support for democratic government* (pp. 31-56). Oxford: Oxford University Press.

Magalhães, P. C. (2005). Disaffected Democrats: Political Attitudes and Political Action in Portugal. *West European Politics* , 28 (5), 973-991.

Majone, G. (1999). The Regulatory State and Its Legitimacy Problems. *West European Politics* , 22 (1), 1-24.

Mau, S. (2005). Democratic demand for a social Europe? Preferences of the European citizenry. *International Journal of Social Welfare* , 14, 76-85.

McAllister, I. (1999). The Economic Performance of Governments. In P. Norris, *Critical citizens: global support for democratic government* (pp. 188-203). Oxford: Oxford University Press.

Meynen, A. (2005). De economische en sociale politiek sinds de jaren vijftig. In E. Witte, J. Craeybeckx, & A. Meynen, *Politieke Geschiedenis van België van 1830 tot heden* (pp. 307-417). Antwerpen: Standaard Uitgeverij.

Miller, A., & Listhaug, O. (1999). Political Performance and Institutional Trust. In P. Norris, *Critical citizens: global support for democratic government* (pp. 204-216). Oxford: Oxford University Press.

Montero, J. R., Gunther, R., & Torcal, M. (1997). Democracy in Spain: Legitimacy, discontent, and disaffection. *Estudio Working Paper 100*, 1-55.

Moravcsik, A. (2002). In Defence of the 'Democratic Deficit': Reassessing the Legitimacy of the European Union. *Journal of Common Market Studies*, 40 (4), 603-634.

Netjes, C. E., & Binnema, H. A. (2007). The salience of the European integration issue: Three data sources compared. *Electoral Studies* (26), 39-49.

Newton, K. (1999). Social and Political Trust in Established Democracies. In P. Norris, *Critical citizens: global support for democratic government* (pp. 169-187). Oxford: Oxford University Press.

Newton, K., & Norris, P. (2000). Confidence in Public Institutions: Faith, Culture, or Performance? In S. J. Pharr, & R. D. Putnam, *Disaffected democracies: what's troubling the trilateral countries?* (pp. 52-73). Princeton: Princeton University Press.

Niblett, R. (1997). The European Disunion: Competing Visions of Integration. *The Washington Quarterly*, 20 (1), 91-108.

Norris, P. (1999a). Introduction: The Growth of Critical Citizens? In P. Norris, *Critical citizens: global support for democratic government* (pp. 1-27). Oxford: Oxford University Press.

Norris, P. (1999b). Institutional Explanations for Political Support. In P. Norris, *Critical citizens: global support for democratic government* (pp. 217-235). Oxford: Oxford University Press.

Norris, P. (1999c). Conclusions: The Growth of Critical Citizens and its Consequences. In P. Norris, *Critical citizens: global support for democratic government* (pp. 257-272). Oxford: Oxford University Press.

Pharr, S. J., & Putnam, R. D. (2000). *Disaffected democracies: what's troubling the trilateral countries?* Princeton: Princeton University Press.

Putnam, R. D., Pharr, S. J., & Dalton, R. J. (2000). Introduction: What's Troubling the Trilateral Democracies? In S. J. Pharr, & R. D. Putnam, *Disaffected democracies: what's troubling the trilateral countries?* (pp. 3-27). Princeton: Princeton University Press.

Scharpf, F. W. (2000). Interdependence and Democratic Legitimation. In P. S. J., & R. D. Putnam, *Disaffected democracies: what's troubling the trilateral countries?* (pp. 101-120). Princeton: Princeton University Press.

Sinnott, R. (1998). Party Attachment in Europe: Methodological Critique and Substantive Implications. *British Journal of Political Science*, 28, 627-650.

The Trilateral Commission. (2009, April 15). *About the Organization*. Opgeroepen op April 15, 2009, van The Trilateral Commission: <http://www.trilateral.org/about.htm>

Tworzecki, H. (2008). A disaffected new democracy? Identities, institutions and civic engagement in post-communist Poland. *Communist and Post-Communist Studies*, 41, 47-62.

Vanweddigen, M. (2009). *Opvattingen van de Vlamingen over de Europese Unie*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse regering.

Witte, E., & Meynen, A. (2006). Het postreformisme en de crisis van de legitimiteit. In E. Witte, & A. Meynen, *De Geschiedenis van België na 1945* (pp. 133-157). Antwerpen: Standaard Uitgeverij.